

HANEFÎ FIKİH DÜŞÜNCESİNDE FARKLI BİR SES: BİŞR B. GİYÂS EL-MERÎSÎ

A Divergent Voice in Ḥanafî Jurisprudence: Bishr ibn Ghiyâth al-Marîsî

Ekrem KOÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Fıkıh Anabilim Dalı, Ağrı, Türkiye.

*Asst. Prof., Agri Ibrahim Cecen University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Studies,
Division of Fiqh, Ağrı, Türkiye.*

ekoc@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0408-9834

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Şubat / February 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 15 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2025

Cilt / Volume: 27 **Sayfa/Pages:** 397-438

Atıf / Citation: Koç, Ekrem. "Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Farklı Bir Ses: Bişr b. Giyâs el-Merîsî [A Divergent Voice in Ḥanafî Jurisprudence: Bishr ibn Ghiyâth al-Marîsî]". Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER] 27 (Haziran / June 2025): 397-438

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1647374>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Ekrem KOÇ**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

İslâm hukukunun tarihsel gelişimi, farklı içtihat anlayışları ve mezhep içi tartışmalarla şekillenmiş, bu süreç içerisinde birçok âlimin özgün katkıları mezheplerin fikhî zenginliğini artırmıştır. Hanefî mezhebinin erken dönem fakihlerinden biri olan Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (öl. 218/833), klasik Hanefî metodolojisinden belirli noktalarda ayrılan görüşleriyle dikkat çeken bir isimdir. Bu çalışma, Bîşr'in Hanefî mezhebi içindeki konumunu incelemeyi, fikhî görüşlerini sistematik bir şekilde değerlendirmeyi ve onun mezhep içindeki metodolojik ayrışmalarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, onun ibadet, aile hukuku, muamelat hukuku ve fıkıh usulü alanlarındaki farklı yaklaşımları ele alınmış, Hanefî mezhebi içindeki etkileri tartışılmıştır. Makalenin hacmini aşmamak adına, özellikle furu' konularında Bîşr'in düşünce yapısını daha iyi kavramamıza imkân tanıyan meseleler seçilmiş, diğer görüşlerinin içeriğine dair ise tablolar aracılığıyla genel bir çerçeve sunulmuştur. Bununla birlikte, Bîşr'in fıkıh usulüne dair ayrıntılı özgün yaklaşımı bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Zira, onun usul düşüncesini yansıtan görüşlerinin daha derinlikli bir incelemeyi gerektirdiği ve bu konulara özel olarak odaklanan müstakil bir çalışmanın daha isabetli olacağı değerlendirilmiştir. Bu sebeple, bu makale birkaç usul görüşü dışında Bîşr'in mezhep içindeki furu' meselelerindeki ayrışmalarına, yorum çeşitliliğine ve metodolojik tercihlerine yoğunlaşarak Hanefî mezhebi içerisindeki özgün konumunu belirginleştirmeyi hedeflemiştir. Bu süreçte, klasik fıkıh literatürü, tabakât eserleri ve mezhep içi tartışmaları ele alan kaynaklardan hareketle onun görüşlerinin mezhep içindeki yeri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bîşr'in fikhî görüşleri, klasik Hanefî metodolojisi içinde önemli bir tartışma alanı açmış, sonraki fakihler arasında içtihat sınırları ve fıkıh usulü bağlamında ele alınmaya devam etmiştir. Onun kıyas ve istihsan hakkındaki eleştirileri, re'y ekolü içinde hukuk metodolojisinin belirlenmesine dair süregelen tartışmalara katkıda bulunmuş, mezhep içindeki yorum çeşitliliğini artırmıştır. Bununla birlikte, kelâmî görüşleri nedeniyle farklı mezheplerden sert eleştiriler alması, fikhî mirasın gölgede kalmasına neden olmuştur. Bu çalışma, Hanefî mezhebi içinde farklı içtihat anlayışlarının nasıl şekillendiğini anlamaya yönelik bir katkı sunmaktadır. Bîşr'in fıkıh alanındaki görüşlerinin detaylı olarak ele alınması, onun Hanefî fikhî içindeki özgün konumunu belirlemeye yönelik önceki araştırmalara derinlik kazandırmaktadır. Aynı zamanda, fıkıh usulü tartışmalarının gelişiminde onun fikirlerinin nasıl bir etki oluşturduğu konusunda yeni açılımlar sağlamaktadır. Elde edilen bulgular, mezhep içi tartışmaların tarihsel süreçte fikhî çeşitliliğin gelişimine nasıl katkıda bulunduğunu göstermekte ve Bîşr'in içtihat metodolojisinin klasik Hanefî anlayışıyla hangi noktalarda kesişip ayrıştığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Hanefî Mezhebi, Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, İctihat, Mezhep İçi Görüş.

Abstract

The historical development of Islamic law has been shaped by different approaches to ijtihād and intra-madhab debates, wherein numerous scholars have made unique contributions, enriching the jurisprudential tradition of various madhhabs. One of the early jurists of the Ḥanafî school, Bîşr ibn Ghiyâth al-Marîsî (d. 218/833) is a noteworthy figure due to his views that diverge from the classical Ḥanafî methodology in certain aspects. This study aims to examine Bîşr al-Marîsî's position within the Ḥanafî school, systematically evaluate his jurisprudential opinions, and analyse his methodological divergences within the madhhab. The research focuses on his distinctive approaches in matters related to worship (ibādât), family law, commercial transactions (mu'āmalât),

and the principles of Islamic jurisprudence (uṣūl al-fiqh), while also discussing his influence within the Ḥanafī school. To maintain the scope of the article, specific furū' (substantive law) issues that offer deeper insights into Bishr's legal reasoning have been selected. At the same time, the content of his other views is presented in tabular form to provide a general overview. Although, his detailed and original approach to legal theory (uṣūl al-fiqh) is beyond the scope of this study, as his methodological contributions necessitate a more in-depth examination, which would be more appropriately addressed in a separate study. Consequently, apart from a few of his uṣūl views, this article focuses primarily on Bishr's divergences in furū' matters and the diversity of interpretations within the Ḥanafī school, aiming to clarify his unique position within the madhhab. To this end, classical fiqh literature, ṭabaqāt works, and sources discussing intra-madhhab debates have been utilized to comparatively analyse the placement of his views within the Ḥanafī tradition. Bishr al-Marīsī's jurisprudential opinions opened significant debates within the classical Ḥanafī methodology and continued to be discussed by later jurists in the context of the boundaries of ijtihād and the principles of fiqh. His criticisms of qiyās (analogical reasoning) and istiḥsān (juristic preference) contributed to the ongoing discourse on legal methodology within the rationalist (ra'y) school, thereby increasing the interpretative diversity within the madhhab. However, his theological views led to severe criticism from scholars of different schools, which resulted in his jurisprudential legacy being somewhat overshadowed. This study contributes to the understanding of how different approaches to ijtihād have shaped the Ḥanafī school. A detailed examination of Bishr al-Marīsī's jurisprudential views adds further depth to previous research on his position within Ḥanafī jurisprudence. Additionally, it provides new perspectives on how his ideas influenced the development of uṣūl al-fiqh debates. The findings demonstrate how intra-madhhab discussions have historically contributed to the evolution of jurisprudential diversity and reveal the points of convergence and divergence between Bishr al-Marīsī's ijtihād methodology and the classical Ḥanafī approach.

Keywords: Islamic Law, Ḥanafī School, Bishr bin Ghiyāth al-Marīsī, Ijtihad, Intra-Sect Opinion.

Giriş

Bu makale, Hanefî fıkıh tarihinin erken döneminde önemli bir yere sahip olan Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'yi (öl. 218/833) merkeze alarak onun kimliğini, eserlerini ve fikhî yaklaşımını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bişr'in özgün içtihatları ve bu içtihatların mezhep içindeki etkileri, Hanefî fıkının gelişim sürecine ışık tutan unsurlar arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra, onun görüşlerinin diğer âlimlerle olan bağlantıları ve tartışmaya açtığı meselelerin, Hanefî fıkıh geleneğinin anlaşılmasına yönelik yeni perspektifler sunduğu değerlendirilmektedir. Bu çalışma, Bişr'in fıkıh düşüncesindeki özgün katkılarını gün yüzüne çıkararak bu alandaki akademik literatüre yeni bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Bişr'e ait doğrudan bir eserin mevcut olmaması, onun görüşlerini

değerlendirmeyi zorlaştırmakla birlikte, Hanefî mezhebindeki rivayetler ve hakkında ulaşılabilen diğer bilgiler, görüşlerine dair analiz yapmamıza imkân sağlamaktadır. Çalışma kapsamında, Bişr'in kimliği, eserleri ve fikhî görüşleri üzerine mevcut basılı ve dijital kaynaklar kapsamlı bir şekilde taranmış ve analiz edilmiştir.

Bişr'in fikhî görüşlerinin tespiti sürecinde, İslâm hukukunun farklı alanlarına ve diğer mezheplerin literatürüne de başvurulmuştur. Bu çerçevede yalnızca Hanefî mezhebiyle sınırlı kalınmamış; Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve Zâhirî mezhepleri başta olmak üzere, kelâm, hadis, tefsir gibi İslâmî ilimlerin diğer dallarına ait kaynaklara da başvurulmuştur. Böylelikle, Bişr'in fikhî görüşlerinin hem mezhepler arası karşılaştırılmasına hem de İslâm ilimlerinin farklı disiplinlerinde nasıl değerlendirildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte dijital veri tabanları kullanılarak literatürde elde edilen veriler tümevarım yöntemiyle analiz edilmiştir. Bu yaklaşım, Bişr'in fikhî düşüncesine dair daha zengin ve derinlemesine bir anlayış geliştirilmesini sağlamıştır.

Bununla birlikte, Bişr hakkında en zengin malzemenin Hanefî kaynaklarında bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak çalışmanın hacmini aşmamak adına, Bişr'in tüm fikhî görüşlerine yer verilmemiş; daha çok Hanefî mezhebine aykırı olan ve kaynaklarda kapsamlı bir şekilde ele alınan görüşler üzerinde durulmuştur. Bu seçici yaklaşım, makalenin akademik derinliğini korumayı ve Bişr'in Hanefî fikhına katkılarını daha iyi yansıtmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, Bişr'in bazı fikhî görüşlerinin usul anlayışına olan etkileri de bu çalışmada tespit edilmiştir. Ancak, bu görüşler ayrı bir çalışmada daha ayrıntılı olarak incelenmek üzere saklanmış olup bu makalede ele alınmamıştır.

Hanefî fıkıh düşüncesine dair temel konuların incelendiği bu çalışmada, Nâṭıfî'nin (öl. 446/1054) *el-Ecnâs fî furû'î'l-fıkhî'l-İslâm*, Serahşî'nin (öl. 483/1090) *el-Mebsût*, Kâsânî'nin (öl. 587/1191) *Bedâ'î'u's-sanâ'î fî tertîbî's-şerâ'î*, İbn Mâze'nin (öl. 616/1219) *el-Muḥîṭu'l-Burhânî*, Zeylâ'î'nin (öl. 743/1342) *Tebyînu'l-hakâik* ve Aynî'nin (öl. 855/1451) *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* gibi klasik Hanefî fıkıh eserlerinden istifade edilmiştir. Bu kay-

naklar, Hanefî fıkhnın sistematüğını anlamak ve mezhep içindeki farklı görüşleri incelemek açısından önemli bir referans sunmaktadır.

Hanefî fıkhn literatüründeki temel eserlerin yanı sıra tabakât literatüründen de büyük ölçüde faydalanılmıştır. Özellikle Dârimî'nin (öl. 280/894) *Nakdu'l-İmâm*, Saymerî'nin (öl. 436/1045) *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbuhu*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*, Zehebî'nin (öl. 748/1347) *Siyeru a'lâmî'n-nubelâ* ve Kureşî'nin (öl. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye* adlı eserleri, dönemin önde gelen Hanefî âlimlerinin biyografileri ve ilmî katkılarını belgeleyen temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

Literatürde Bişr üzerine yapılan çalışmalar genellikle onun itikadî görüşleriyle sınırlı kalmaktadır. Ahmet Saim Kılavuz'un "Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri" adlı bir makalesi mevcut olup, ilgili çalışmada Bişr'in fıkhn anlayışına değinilmemiştir.¹

Bu çalışmada, Hanefî literatürünün taranması yoluyla Bişr'in görüşleri tespit edilmiş ve bu görüşler Hanefî mezhebinin genel anlayışıyla karşılaştırılmıştır. Bişr üzerine sınırlı sayıda çalışmanın bulunması, bu araştırmanın önemini artırmaktadır. Makalenin ilk bölümünde Bişr'in hayatı ve ilmî şahsiyeti ele alınmıştır. İkinci bölümde Hanefî fıkhn literatüründeki muteber kaynaklarda atıfta bulunulan bazı fikhî görüşleri analiz edilmiştir. Çalışmanın sonunda ise, Bişr'in görüşlerinin Hanefî mezhebi içindeki etkisi ve bu görüşlerin mezhebin genel doktrini ile nasıl örtüştüğü ya da ayrıştığı değerlendirilmiştir.

1. Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Tam adı Ebû Abdırrahmân Bişr b. Gıyâs b. Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî olan Bişr el-Merîsî'nin doğum yılı tam olarak belirlenememiş olsa da vefat ettiğı yaş dikkate alarak, hicri 138 yıllarında doğduğı tahmin edilmektedir.² Zeyd b. el-Hattâb ailesinin azatlılarından olan Bişr'in

¹ Ayrıntı için bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 99-109.

² Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân b. Ḳây mâz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nubelâ* (Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 1427/2006), 8/337.

babasının Kûfe'de Yahudi kökenli bir boyacı ya da kuyumcu olduğu kaydedilir. Ancak, babasının Kûfeli olup olmadığı tam kesinlik kazanmamıştır. Bişr'in çocukluk yıllarında Bağdat'a taşındığı düşünülmektedir ve vefat ettiğiinde yaklaşık 80 yaşında olduğu bilgisi mevcuttur.³

Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin "el-Merîsî" nisbesi, iki farklı yer ile ilişkilendirilmektedir. İlki, Mısır'da Nubya ile Asvan arasında yer alan bir köy olan Merîs'tir. Bu, ailesinin buradan Bağdat'a göç etmiş olabileceğini düşündürmektedir. İkincisi ise Bağdat'ta Deccâc ve Bezzârîn nehirleri arasındaki Derbu'l-Merîs bölgesidir. Bişr'in burada yaşaması nedeniyle bu lakabı aldığı rivayet edilmektedir.⁴ Ayrıca, babasının Zeyd b. el-Hattâb ailesinin azatlısı olması sebebiyle "el-Adevî" lakabıyla da anıldığı bilinmektedir.⁵

Re'y ekolüne mensup kabul edilen Bişr hem fıkıh hem de kelâm alanında dikkate değer ve özgün görüşleriyle tanınan bir âlimdir. Yaklaşık 80 yaşında vefat ettiği bilgisine dayanarak doğum tarihi tahmin edilebilmekle birlikte, bu tarihin kesin olmaması, onun Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) doğrudan talebesi olduğu iddiasını tartışmaya açık hale getirmektedir. Nitekim Hasan b. Ziyâd'ın (öl. 204/819) rivayeti, Bişr'in

³ Kaynaklarda صباغ (boyacı) ve صباغ (kuyumcu) olarak geçmektedir. Hatta bazı kaynaklarda قصاب (elbise yıkayıcısı) olarak geçmektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8/336; Şalâhuddîn Hâil b. Aybek b. Abdullâh es-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Aḥmed el-Arnâ'ût - Tûrki Muşafâ (Beyrût: y.y., 1420/2000), 10/94.

⁴ Ebû Bekr Aḥmed b. Ali Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 7/531; Ebû'l-Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân*, nşr. İḥsân Abbâs (Beyrût: Dâru Şâdir, 1318/1900), 1/278; Abdalbâsî b. Mûsâ b. Muḥammed b. İsmâil eş-Şâfi' el-Almevî, *el-İkdu't-telid fihtisârî'd-durru'n-nağîd/el-Mu'id fi 'edebl-müfîd ve'l-müstefîd*, nşr. Mervân el-Aṭiyye (b.y.: Mektebetü's-Şekâfeti'd-Diniyye, 1424/2004), 242; Muḥammed et-Tâhir b. Muḥammed b. Muḥammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Ḥâşiyetü't-tavzîh ve't-taṣṣîḥ li-müşkilâtî Kitâbi't-Tenkiḥ alâ şerhi Tenkiḥi'l-fuṣûl fi'l-uṣûl li-Şihâbiddîn el-Karâfî* (Tunus: en-Nehda Nehcü'l-Cezîre, 1341/1922), 2/213; Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/220-221.

⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8/336. Ayrıca Hattâb oğullarına "Adevî" nispeti hakkında bilgi için bk. Ebû Abdullâh Muḥammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakât*, nşr. Ali Muḥammed 'Omer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 6/556; Ebû Abdullâh Muḥammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ - Mütemmimu's-şahâbe - et-Tabakâtü'l-hâmise*, nşr. Muḥammed b. Şâmil es-Sulemî (Tâif: Mektebetü's-Şiddîk, 1414/1993), 2/241; Ebû Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'il el-Buḥârî, *et-Târihu'l-evsaf*, nşr. Maḥmûd İbrahim Zâyed (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâş, 1397/1977), 1/316, 2/58; Ebû Bekr Aḥmed b. Ali Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-mütteferik*, nşr. Muḥammed Sâdik 'Âydî el-Hâmidî (Dimeşk: Dâru'l-Kâdirî, 1417/1997), 3/1528.

yalnızca Ebû Yûsuf'a (öl. 182/798) talebelik yaptığını belirtmekte, bu da Ebû Hanîfe'ye talebelik iddiasına şüpheyle yaklaşılmasını desteklemektedir.⁶ İmam Muhammed'in (öl. 189/805) öğrencisi olduğuna veya ders halkasına katıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Bununla birlikte, Kefevî'nin (öl. 990/1582) bibliyografya eserinde yer alan, Bişr'in Ebû Hanîfe'den "bir nebze de olsa" ilim aldığı yönündeki ifadeler, bu bağlamda önemli bir veri sunmaktadır.⁷ Kefevî'nin bu kaydı, Bişr'in doğrudan ders alıp almadığı sorusuna kesin bir yanıt sunmasa da onun Ebû Hanîfe'nin ilmî çevresine bir şekilde temas etmiş olabileceğini göstermektedir. Ancak, Bişr'in yaklaşık 80 yıl yaşamış olması bilgisi ve bu sürenin Ebû Hanîfe'nin vefatıyla çakışmaması, doğrudan bir talebelik ilişkisini kronolojik olarak zorlaştırmaktadır. Bu çelişki, Bişr'in Ebû Hanîfe ile doğrudan bir ilmî ilişkiden ziyade, onun ilmî mirasından dolayı yoldan faydalandığı ihtimalini gündeme getirmektedir. Dolayısıyla, Kefevî'nin aktarımı, Bişr'in Ebû Hanîfe'nin talebelerinden veya ilmî çevresinden etkilenerek onun düşünce dünyasına aşinalık geliştirmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Natîfî'nin naklettiği "Bişr, Ebû Hanîfe'ye fahiş (miktarın) sınırını sordum."⁸ ifadesi, Bişr'in Ebû Hanîfe'nin talebesi olduğuna dair zahirî deliller arasında en kuvvetlisidir. Bu ifade ilk bakışta, Bişr'in Ebû Hanîfe'nin ilim meclisinde yer alarak ona talebelik ettiği sonucunu doğurur. Ancak, imlâen oluşmuş Emâlî⁹ geleneğinde Ebû Yûsuf'tan nakledilen bilginin,

⁶ Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Ali b. Muḥammed b. Ca'fer es-Şaymerî el-Hanefî, *Aḥbârü Ebî Hanîfe ve 'aṣḥâbulhu* (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1405/1985), 162; Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muḥammed es-Sa'dî İbn Ebî'l-Avvâm, *Feḍâ'ilu Ebî Hanîfe ve aḥbârulu ve menâkıbulu*, nşr. Latîfurrahmân el-Behrâ'icî (Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010), 118; Ebû'l-Feth Muḥammed b. Abdulkarîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Muḥammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1404/1983), 1/205; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 30.

⁷ Muḥammed b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-aḥyâr min fuḥahâ'i mezhebi'n-Nu'mânî'l-muḥtâr*, thk. Saffet Köse vd. (İstanbul: İrşâd Kitabevi, 1438/2017), 1/467.

⁸ «كتاب الصلاة» إملاء، رواية بشر بن غياث قال: سَأَلْتُ أَبَا حَنِيفَةَ عَنِ الْكَبِيرِ الْفَاحِشِ، فَكَرِهَ أَنْ يَحُدَّ فِيهِ شَيْئًا bk. Ebû'l-Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. 'Omer en-Natîfî, *el-Ecnâs fî furû'i'l-fikhi'l-İslâm* (Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1417/2016), 1/427.

⁹ Emâlî, hocanın belirli metinlere bağlı kalmaksızın, kendi içtihat ve yorumunu sözlü olarak ifade edip talebelerine yazdırması yoluyla ortaya konulan, akademik bilgi birikiminin pratik yansımasıdır. Bu metinler, hocanın sözlü müessesesinde üretildiği için hem öğretim sürecinin dinamik bir ürünü hem de erken dönem İslâm ilim geleneğinde uzman otoritenin bilgisinin

Bişr'in doğrudan talebe olarak değil, Ebû Hanîfe'nin ilmî çevresiyle temas halinde olduğunu göstermesi daha makul bir yorum sunmaktadır.¹⁰

Bişr, özellikle Ebû Yûsuf'un seçkin öğrencilerinden biri olup ondan fıkıh eğitimi almış ve önemli fikhî görüşler ileri sürmüştür.¹¹ Ebû Yûsuf, onun için "girişi dar, keskin uçlu ve kırılğan bir iğneye benzer" şeklinde bir benzetme yapmıştır. Hadis alanında da Hammâd b. Seleme, Süfyân b. Uyeyne ve Ebû Yûsuf gibi isimlerden rivayetler aktarmıştır.¹² Bişr, Ebû Hanîfe'nin ve öğrencilerinin eserlerinin sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.¹³ İsmail b. Hammâd'ın (öl. 212/828) dedesi Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Câmi' fil-furû'* adlı eseri derlediği ve bu eserin rivayet zincirinde Bişr'in önemli bir yere sahip olduğu aktarılmaktadır.¹⁴ Bu rivayet, Bişr'in, Ebû Hanîfe'nin fikhî mirasının korunması ve sonraki nesillere ulaştırılmasındaki katkılarını göstermekte, ayrıca onun, Hanefî fikhının gelişim sürecine olan katkısının da kanıtı olarak değerlendirilmektedir.

Bişr, kelâm ilminde derinleşmiş ve bu alandaki farklı görüşleriyle tanınmıştır. Sünnî çevrelerde, bu görüşleri sebebiyle ciddi eleştiriler almıştır.¹⁵ Zehebî'nin aktardığına göre, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Bişr ve Ahmed b. Ebî Duâd (öl. 240/855) gibi isimleri, Hanefî olup Mu'tezile'nin kurucularından Amr b. Ubeyd'in (öl. 144/761) öğrencileri arasında saymıştır.¹⁶ Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (öl. 235/845)

nesnel bir şekilde aktarılmasını sağlayan önemli bir telif türü olarak değerlendirilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 64-65.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 64-65.

¹¹ Şaymerî, *Âhbârü Ebî Hanîfe*, 162; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 7/531; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8/337; Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhâne, ts.), 1/164-165; Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr*, 1/467.

¹² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/164-165; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 30.

¹³ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vâkıfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/4; Adnan Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 190.

¹⁴ Muştafa b. Abdullâh Hâcî Halife Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-ẓunun an esâmi'l-kütübi'l-funun* (Bağdad: Mektebetü'l-Muennâ, 1941), 1/575; Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 228.

¹⁵ Saymerî, *Âhbârü Ebî Hanîfe*, 162.

¹⁶ Şemsüddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz ez-Zehebî, *el-Arş*, nşr. Muhammed b. Halife b. Ali et-Temîmî (Medîne: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1424/2003), 1/70.

onun önde gelen talebelerinden biri olup itikadî görüşlerinin takipçisi olmuştur.¹⁷ Vâkıfe'nin önde gelen temsilcilerinden Muhammed b. Şücâ' es-Selcî'nin (öl. 266/880) de Bişr'in talebesi olduğu belirtilir. Ayrıca, Yahya b. Kâmil el-Cahzerî (öl. 240/854) de Bişr'in talebesidir, ancak daha sonra Mürcie'den İbâziyye mezhebine geçmiştir.¹⁸ Zaferânî (öl. 260/874), Bişr'in derslerine katılmış, ancak onunla münazara edecek seviyeye ulaşmadığını dile getirmiştir.¹⁹

Bişr'in itikadî görüşleri, farklı mezheplerle ilişkilendirilmiştir ve özellikle Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunması nedeniyle geniş çapta tartışmalara yol açmıştır. Mu'tezile, Mürcie ve Cehmiyye ile benzer düşünceler benimseyen Bişr, kabir azabı ve mizan gibi meseleleri reddetmiş, bu görüşleri de onu bazı Sünnî çevreler tarafından eleştirilen bir şahsiyet haline getirmiştir. Ancak bazı kaynaklar, onun dindarlığını ve takvasını öne çıkararak olumlu bir bakış sunmuştur.²⁰

Bişr ile Şâfiî (öl. 204/820) arasındaki münazaralar, dönemin ilmî tartışma ortamını yansıtmaktadır. Bişr, Hicaz'da Şâfiî ile tanışmış ve onun ilmî yetkinliğinden çok etkilenmiştir.²¹ Bir rivayete göre Şâfiî'nin Bağdat ziyareti sırasında Bişr'in annesi, oğlunun görüşlerinden rahatsız olduğunu belirtmiş ve Şâfiî'den yardım istemiştir. Şâfiî, Bişr'e bu görüşlerin İslâm'ın

¹⁷ Şaymerî, *Âhlâru Ebî Hanîfe*, 162; Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Râ'idî'l-Arabî, 1390/1970), 1/138.

¹⁸ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramadân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1417/1997), 227.

¹⁹ Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 72.

²⁰ Ebû Sa'id 'Osmân b. Sa'id es-Sicistânî ed-Dârimî, *Nağdu'l-İmâm Ebî Sa'id 'Osmân b. Sa'id ale'l-Merisi el-Cehmî*, nşr. Ebû Asım eş-Şevvâmî (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1433/2012), 22; 'Osmân b. Ali b. Mehçen el-Bârî'î Fahrüddîn ez-Zeyla'î el-Hanefî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dakâik ve Hâşiyetü's-Salebi* (Kâhire: el-Maṭba'atü'l-Kubre'l-Emîriyye, 1313), 3/101; Ebû'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî, *el-Vâdih fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türki (Beyrût: y.y., 1420/1999), 2/123; Safedî, *el-Vâfi*, 10/94; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muḥîyye*, 1/164-165; Tünisî, *Hâşiyetü't-tavzîh*, 2/213; Ebû'l-Abbâs Taḳiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *et-Tis'iniyye*, nşr. Muhammed b. İbrâhîm el-Aclân (Riyâd: y.y., 1420/1999), 1/344; Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nubelâ*, 8/336; Muhammed b. Hasan b. Arabî es-Seâlibî el-Filâlî Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî fi târihi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/431; Sirâcuddîn Maḥmûd b. Ebi Bekr el-Urmevî, *et-Taḥsil mine'l-Maḥsûl*, nşr. Abdulhamîd Ali Ebû Zunejd (Beyrût: y.y., 1408/1988), 1/116.

²¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hâṭib el-Bağdâdî, *el-İhticâc bi's-Şâfi'i*, nşr. Halîl İbrâhîm Mullâ Hâṭır (Haripur: el-Mektebetü'l-Eseriyye, t.y.), 56; Ebû'l-Faḍl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Asḱalânî, *Tevâli't-te'sis li me'âli Muhammed b. İdris* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 81.

ana kaynaklarına dayanıp dayanmadığını sormuş, Bısr olumsuz yanıt vermiştir. Şâfiî, ona kelâmî konular yerine fıkıh ve hadisle ilgilenmesini tavsiye etmiştir.²²

Hasan b. Ziyâd, Bısr'ı, Kur'an'ın yaratılmış olduğuna dair görüşlerini Ebû Hanîfe, Züfer (öl. 158/775) ve Ebû Yûsuf'a dayandırdığı iddiasıyla yalan söylemekle suçlamıştır. İmam Muhammed'in talebesi Hişâm b. Ubeydullah (öl. 221/836) ise onu Cehm b. Safvân'ın halefi olarak görmektedir.²³ Bu, Hanefî çevrelerindeki ilk ve en ciddi eleştirilerden biri olarak kabul edilebilir. Ancak sonraki Hanefî âlimleri Bısr'e karşı daha ılımlı bir tavır sergilemiş, onun fikhî görüşlerine değer verirken itikadî düşüncelerine mesafeli yaklaşmışlardır.²⁴ Kelâm konusundaki radikal fikirleri, farklı çevrelerden eleştirilere maruz kalmasına ve tekfir edilmesine yol açmıştır.²⁵ Bununla birlikte, furû-i fıkıh alanındaki katkıları, Hanefî literatüründe önemli bir yer edinmesini sağlamıştır.²⁶

Şâfiî literatüründe Bısr'ın istihsanı reddettiği hususu, Şîrâzî'nin (öl. 476/1084) eserlerinde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.²⁷ Bu mesele, özellikle Şâfiî ile Bısr arasındaki fikhî tartışmalar bağlamında değerlendirilmektedir. Şîrâzî, Bısr'ın istihsanı açıkça reddeden görüşünü aktarmış ve

²² Dârimî, *Naqdu'l-İmâm*, 22; İbn Teymiyye, *et-Tis'iniyye*, 3/787; Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 37-41.

²³ Ebû'l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasan b. Mansûr et-Taberî Lâlekâ'î er-Râzî, *Şerhu 'Usûli 'l-tikâdi 'ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, nşr. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gâmidî (Riyâd: Dâru Taybe, 1423/2003), 3/427.

²⁴ Abdulazîz Buhârî (öl. 730/1330), Bısr b. Gıyâs el-Merîsî'yi özellikle Mu'tezile'ye yakınlaşan teolojik görüşlerinden dolayı eleştirmekte ve bu eleştirilerini daha çok itikad bağlamında yapmaktadır. Bk. Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed Alâeddin el-Buhârî el-Hanefî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.) 1/8; 3/96; 4/19, 280, 341.

²⁵ Dârimî, *Naqdu'l-İmâm*, 24-26; Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hâfîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-selâm*, thk. Beşşar Avvad (Beyrut: y.y., 1422/2001), 7/531-532.

²⁶ Şaymerî, *Alhbârü Ebî Hanîfe*, 162; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 227; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye*, 1/164-165; Zehebî, *el-Ars*, 1/70.

²⁷ Şîrâzî, Şâfiî ve Bısr b. Gıyâs el-Merîsî'nin istihsan görüşünü Ebû Hanîfe'ye atfettiklerini ve bunu, delilsiz olarak insanın hoşuna giden şeyi kıyasa tercih etmek olarak tanımladıklarını iddia etmiştir. Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *et-Tabîra fi usûli'l-fıkıh*, nşr. Muhammed Hasan Heytû (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403/1982), 492, 494. Ayrıca Abdullâh b. Hamza da (öl. 614/1217), Bısr b. Gıyâs el-Merîsî'nin istihsanı reddettiğini ve onu reddedenlerin çoğunun, istihsanı, nefsin arzusu ve tercihinin dayanan delilsiz hüküm vermek anlamında kabul ettiklerini belirtir. Bk. Abdullâh b. Hamza, b. Mansûr-Billâh b. Süleymân el-Hasenî ez-Zeydî, *Safvetü'l-ihtiyâr fi usûli'l-fıkıh* (Sa'dah: Merkezi Ehl-i Beyt li'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 2002), 342.

onun bu yaklaşımının dönemin diğer fikhî eğilimleriyle olan zıtlığını vurgulamıştır.

Bişr, farklı mezhep literatürlerinde hem fikhî hem de itikadî yönleriyle ele alınmış bir isimdir. Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî kaynaklarında ona dair değerlendirmeler, mezheplerin kendi doktrinleri çerçevesinde farklılık göstermektedir.

Şâfiî literatürde, Bişr ile İmam Şâfiî arasında gerçekleşen münazaralar ve Şâfiî'nin ona yönelttiği itikadî ve fikhî uyarılar yer almaktadır. Bu bağlamda, Şâfiî'nin onun bazı görüşlerine doğrudan karşı çıktığı ve tartışmalarında onu eleştirdiği görülmektedir.²⁸

Mâlikî kaynaklarda ise Bişr'in görüşlerine daha çok teorik çerçevede yer verilmiş, halku'l-Kur'ân,²⁹ ümmü'l-veled³⁰ ve içtihatı isabet³¹ gibi itikadî, fikhî ve fıkıh usulü meselelerinde görüşleri aktarılacak suretiyle ona atıfta bulunulmuştur. Bu kaynaklarda Bişr, doğrudan eleştirilerin hedefi olmaktan ziyade, fikirleri üzerinden tartışılmış bir figürdür.

Hanbelî mezhebi ise Bişr'e yönelik en sert eleştirileri yönelten mezhep olmuştur. Ancak bu tepkiler, onun fikhî görüşlerinden ziyade itikadî görüşlerine odaklanmıştır. Hanbelîler özellikle halku'l-Kur'ân meselesindeki yaklaşımı nedeniyle ona ağır eleştiriler yöneltmiş ve genel olarak onun kelâmî görüşlerine karşı çıkmışlardır.³²

Farklı mezhep kaynaklarındaki bu değerlendirmeler, Bişr'in sadece fikhî değil, aynı zamanda itikadî görüşleriyle de döneminde tartışmalı bir şahsiyet olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Kaynaklarda, Bişr el-Merîsî'nin *el-İrcâ*, *er-Red ale'l-Havâric*, *el-İstitâ'a*,

²⁸ Haşib el-Bağdâdî, *el-İhticâc bi's-Şâfiî*, 56; İbn Hacer el-Aşkalânî, *Tevâlî't-te'sis li me'âli Muhammed b. İdris*, 81. Ayrıca bk. Dârimî, *Nağdu'l-İmâm*, 22; İbn Teymiyye, *et-Tis'iniyye*, 3/787-788.

²⁹ Ebû 'Omer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstizkâr*, nşr. Sâlim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Mu'avvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/513.

³⁰ Ebû Muhammed Abdulvehhâb b. Ali Kâdî Abdulvehhâb, *'Uyûnu'l-mesâ'il*, nşr. Ali Muhammed İbrâhîm Bürvibe (Beyrut: y.y., 1430/2009), 615.

³¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdris el-Karâfî, *ez-Zahîre*, nşr. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1/146, 11/374.

³² Dârimî, *Nağdu'l-İmâm*, 24-26; Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-selâm*, 7/531-532; İbn Teymiyye, *et-Tis'iniyye*, 3/787-788.

er-Red ale'r-Râfîda, Küfrü'l-Müşebbihe, el-Ma'rife ve *el-Va'id*³³ gibi kelâm konularına dair birçok eser telif ettiği bildirilmektedir. Fıkıh sahasında ise *el-Hucec*³⁴ ve Ebû Yûsuf'tan naklettiği *Nevâdir* (*Nevâdiru Bişr b. Gıyâs*) ve *Emâlî* adlı eserleri rivayet ettiği bilinmektedir.³⁵ Bu eserlerin hiçbirinin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.

Hicri 218 yılının Zilhicce (833 Aralık) ayında vefat eden Bişr el-Merîsî, özellikle kelâm alanında geliştirdiği özgün fikirleriyle İslâm düşünce dünyasında önemli bir yer edinmiştir.³⁶ Ölümünün ardından bu görüşleri uzun süre tartışılmaya devam etmiş, itikadî ve fikhî konulara getirdiği farklı bakış açısı birçok çevrede yankı bulmuştur.

2. Bazı Fikhî Görüşleri

Bu bölümde, Hanefî literatürde geçen ve Bişr'e atfedilen fikhî görüşler ele alınacaktır. Kaynaklarda ismi tam, kısaltılmış veya yalnızca “Bişr” şeklinde geçmektedir. Hanefî mezhebinde “Bişr” adıyla tanınan iki âlim vardır: Bişr b. Velîd (öl. 238/853) ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî. Her ikisi de Ebû Yûsuf'un öğrencisidir. Bu nedenle, Hanefî kaynaklarında sadece “Bişr” olarak geçen rivayetlerin hangisine ait olduğu, ayrı bir karine olmadıkça kesin olarak belirlenememektedir. Çalışmada, yalnızca nispeti açıkça belirlenebilen görüşler incelenmiş, belirsizlik içeren aktarımlar dikkate alınmamıştır. Bişr el-Merîsî'ye ait olduğu açıkça anlaşılan görüşler ise delilleriyle analiz edilmiştir.³⁷

³³ Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8/336.

³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-ẓunun*, 1/632.

³⁵ Nâîfî, *el-Ecnâs*, 1/59, 101, 174, 294, 313; Ebû'l-Me'âlî Maḥmûd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Hanefî İbn Mâze, *el-Muḥîṭu'l-Burhânî fî'l-fıkḥi'n-Nu'mânî*, nşr. Abdülkerîm Sâmi el-Cundî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 8/471; Zeynuddîn b. İbrahîm b. Muḥammed el-Mısrî İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik şerḥu Kenzî'd-daḳâik ve minḥatü'l-hâlik ve tekmiletü't-tûri* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 5/71; Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, 67, 147.

³⁶ Dârimî, *Naḳdu'l-İmâm*, 31; Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/545.

³⁷ Örnek: Yalnızca “Bişr” olarak geçen bir yer için bk. Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muḥammed b. Muḥammed İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Taḥrîr ve't-taḥbîr ala Taḥrîri'l-Kemâl b. Hümmâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 3/304. Aynı konuda başka bir yerde bu şahıs, Bişr el-Merîsî olarak geçmektedir. Bk. Ebû İshâk İbrahîm b. Ali eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fî usûli'l-fıkḥ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 130; Ebû Ya'la Muḥammed b. el-Huseyn el-Ferrâ', *el-Udde fî usûli'l-fıkḥ*, nşr. Aḥmed b. Ali b. Seyr el-Mubâreki vd. (b.y.: y.y., 1410/1990), 5/1548; İbn Akil, *el-Vâdih*, 5/357; Ebû'l-Ḥasen Ali b. Ebî Ali Seyyiduddîn es-Sa'lebi el-Âmidî, *el-İḥkâm*

Kaynaklarda Bişr el-Merîsî ile Bişr b. Gıyâs'ın iki farklı kişi sanılmasının aksine, aslında aynı kişi olduklarının belirtilmesi dikkat çekicidir.³⁸ Her iki ismin de aynı şahsiyete ait olduğu bilinmektedir. Bu sebeple çalışmada Bişr b. Gıyâs veya Bişr el-Merîsî olarak yapılan rivayetler üzerinden ona nispet edilen görüşlere yer verilecektir.

Bişr el-Merîsî'ye nispet edilen fikhî görüşler incelenirken mezhep içindeki metodolojik farklılıkları belirginleştiren altı temel görüş detaylı bir analizle ele alınmıştır. Makalenin kapsamı gereği yalnızca bu altı görüş ayrıntılı şekilde incelenmiş, ancak literatürde ona atfedilen diğer rivayetler ve farklı yaklaşımlar da tespit edilerek bir tablo halinde sunulmuştur. Böylece, Bişr'in Hanefî mezhebi içindeki konumu bütüncül bir bakış açısıyla ortaya konulmuştur.

2.1. Çıplak Kimsenin Namazı

Namazın geçerli olabilmesi için bazı şartlar gereklidir. Bunlardan biri de setr-i avrettir, yani avret yerlerinin örtülmesidir. Bu, namazın sahih olması için şarttır.³⁹ Örtünmenin imkânsız olduğu durumlar ise İslâm hukukunda tartışmalara yol açmış ve farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Hanefiler, sahâbeden Abdullâh b. Abbas (öl. 68/687) ve Abdullâh b. Ömer'in (öl. 73/693) rivayetlerine dayanarak oturma mahremiyeti koruma amacına hizmet ettiğini vurgulamaktadır. Buna karşın, Bişr ve İmam Şâfiî, rûkû ve secdenin terk edilmemesi gerektiğini savunmuştur.⁴⁰ Bu farklı görüşlerin temel dayanakları dikkate alındığında, Hanefîlerin ihtiyat ilkesini benimsediği söylenebilir.

fi usûli'l-aḥkâm, nşr. Abdurrezzâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 4/182.

³⁸ Zeyla'î, *Tebyînu'l-ḥakâik*, 3/101.

³⁹ Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî el-Hanefî, *Bedâ'î u's-šanâ'î fi tertîbi's-şerâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/116-117; Fatih Okumuş, "Setr-i Avret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/576; Heyet, "Setr-i Avret", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, ed. İbrahim Kâfi Dönmez vd. (İstanbul: İFAV Yayınları, 2006), 4/1779.

⁴⁰ Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl Şemsü'l-Eimme es-Seraḥsî, *el-Mebsût*, nşr. Ḥalîl Muḥyiddîn el-Meyyis (Beyrût: y.y., 1414/1993), 1/186; Ebû'l-Meḥâsin Faḥrulislâm Abdulvâhid b. İsmâ'il b. Ahmed er-Rûyânî et-Ṭaberî, *Baḥru'l-meḥzeb*, nşr. Ṭârik Fethî es-Seyyid (b.y.: y.y., 2009), 2/107; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Haṭîb eş-Şirbînî eş-Şâfi'î, *Muḡnî'l-muḥtâc ilâ ma'rifeti me'âni el-fâzî'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/396; Vehbe Zuḥaylî, *Fikḥu'l-İslâmî ve edilletüh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1405/1985), 1/582.

Bişr ve İmam Şâfiî, avret yerleri örtülemediğinde dahi diğer rükünlerin eksiksiz bir şekilde yerine getirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Şâfiî mezhebine göre örtünecek bir şey bulamayan çıplak kimse, ayakta durmasına engel olacak herhangi bir özrü bulunmadığı sürece, namazını kıyam, rükû ve secde ile eda etmelidir. Zira ayakta durabilme imkânı varken bu temel rüknü terk etmesi caiz görülmemektedir.⁴¹ Bu bağlamda, bu kimseler sadece setr-i avret şartını yerine getiremeyip diğer rükünleri eda edebilecek durumda olduklarından, fikhî ilkeler gereği mümkün olan yükümlülükleri ifa etmeleri gerekir. Zira fıkhîta, bir ibadetin bazı şartları yerine getirilemiyorsa, bu durum ibadetin tamamının düşmesini gerektirmez. Aksine, kişinin gücünün yettiği kadarıyla amel etmesi esastır. Bu kapsamda, setr-i avret şartının zorunluluk sebebiyle düşmesi bir “ruhsat” hükmü olup diğer yükümlülükler düşmemektedir.⁴²

Bişr ve İmam Şâfiî’nin görüşlerinin arka planında, rükünlerden biri eksik olduğunda diğerlerinin korunması gerektiğine dair usulî bir anlayış bulunmaktadır. Rükün, “bir şeyin varlığı kendisiyle kaim olan unsur” olarak tanımlandığından,⁴³ kıyam ve secdenin terk edilmesi namazın geçerliliğini ortadan kaldırır. Setr-i avret şartının yerine getirilememesi mazeret kabul edilse de buna ek olarak bir rükünün daha terk edilmesi eksikliği artırır. Bişr’in yaklaşımı, namazın farzietini ve rükünlerini belirleyen sarîh nassları merkeze alarak kıyas ve ihtiyattan ziyade lafzî delillere dayanır. Bu doğrultuda onun, şekilsel ve zahîrî anlamı önceleyen, rükünlerin namazın geçerliliğindeki belirleyici rolünü vurgulayan bir metodoloji benimsediği söylenebilir.

2.2. Babanın Süt Hısımlığındaki Etkisi

İslâm hukukunda süt hısımlığı yoluyla evlilik yasağı fakihler arasında farklı değerlendirilmiştir. Tartışmalı konulardan biri, sütün oluşmasına

⁴¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/186; Abdolvâhid er-Rûyânî, *Baḥru’l-mezheb*, 2/107.

⁴² Serahsî, *el-Mebsût*, 1/186; Abdolvâhid er-Rûyânî, *Baḥru’l-mezheb*, 2/107.

⁴³ ‘Ubeydullâh b. Mes’ûd b. Tâci’-Şerî’a ‘Omer b. es-Şadri’-Şerî’a b. Maḥmûd es-Şadru’-Şerî’a el-Maḥbûbî el-Buḥârî, *et-Tavdîh fî ḥall ḡavâmiḍi’t-Tenkih* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2014), 546; Tevhit Ayengin, “Rükün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/286.

sebeup olan erkeğin (baba) süt emen çocukla hısımlık oluşturup oluşturmadığı, yani lebenü'l-fahl meselesidir.⁴⁴

Genel kabul gören görüşe göre, süt emziren kadının kocası süt babası sayılır ve bu nedenle süt annesinin emzirdiği çocuk onunla evlenemez.⁴⁵ Fakihler bu hükmü, “Nesep yoluyla haram olan, süt emme yoluyla da haram olur.”⁴⁶ hadisine dayandırarak süt hısımlığının nesep bağı gibi bağlayıcı olduğunu savunmaktadır.

Buna karşılık, sahâbî Râfi‘ b. Hadîc (öl. 73/692) tarafından Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivayet edilen bir görüş, süt emziren kadının kocasının süt babası olarak kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir. Tâbiîn fakihlerinden Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Atâ b. Yesâr (öl. 103/721) ve Hanefî fakih Bişr de bu anlayışı benimseyerek sütü sağlayan kocanın süt hısımlığı oluşturmayaacağını ve dolayısıyla bu bağı evlenme yasağı doğurmayacağını savunmuşlardır.⁴⁷

Hz. Âişe’nin süt mahremiyeti konusundaki tutumu, genel hükmün dışında bir ihtiyat veya bireysel içtihat olarak değerlendirilmelidir. Resûlullah’ın doğrudan beyanı, süt mahremiyetinin hem emziren kadın hem de onun kocası (süt baba) yönünden sabit olduğunu ortaya koysa da Hz. Âişe’nin uygulamaları, bu ilişkinin yalnızca doğrudan emziren

⁴⁴ Ebû Abdullâh Muḥammed b. İdrîs eş-Şâfi‘î, *el-Ümm*, nşr. Rifat Fevzi Abdulmuṭṭalib (b.y.: Dâru’l-Vefâ, 1422/2001), 6/65-66; Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs er-Râzî, *Şerḥu Muḥtaşari’t-Tahâvî*, nşr. İsmetullah İnâyetullah Muḥammed vd. (b.y.: Dâru’l-Beşâir, 1431/2010), 5/255-256; Ebû’l-Huseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muḥammed b. Ahmed el-Ḳudûrî, *Muḥtaşaru’l-Ḳudûrî fi’l-fıkhi’l-Hanefî*, nşr. Kâmil Muḥammed Muḥammed ‘Uveyda (b.y.: y.y., 1418/1997), 152; Ebû’l-Hasen Ali b. Muḥammed el-Baṣrî el-Mâverdi, *el-Hâvî’l-kebir fi fıkhi mezhebi’l-İmâmî ş-Şâfi‘î*, nşr. Ali Muḥammed Me’ûd - ‘Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1419-1999), 11/357; Serahşî, *el-Mebsût*, 5/132; Ebû’l-Velid Muḥammed b. Ahmed b. Rüşd el-Cedd el-Ḳurṭubî, *el-Beyân ve’t-tahşîl ve’s-şerḥ ve’t-Tevcih ve’t-ta’lîl li mesâilî’l-müstehraçe*, nşr. Muḥammed Haccî vd. (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1408/1988), 5/148-149; Abdolvâhid er-Rûyânî, *Baḥru’l-mezheb*, 11/395; Esra Özdemir, “İslam’da Süt Akrabalığı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *İlahiyat* 2 (2019), 15-32.

⁴⁵ Şâfi‘î, *el-Ümm*, 6/65-66; Cessâs, *Şerḥu Muḥtaşari’t-Tahâvî*, 5/255-256; Ḳudûrî, *Muḥtaşaru’l-Ḳudûrî*, 152; Mâverdi, *el-Hâvî’l-kebir*, 11/357; Serahşî, *el-Mebsût*, 5/132; İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve’t-tahşîl*, 5/148-149; Abdolvâhid er-Rûyânî, *Baḥru’l-mezheb*, 11/395.

⁴⁶ Ebû’l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Ḳuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Müsnedü’s-şâhiḥu’l-muḥtaşar bi nakli’l-adl anî’l-adl ilâ Resûlillâh*, nşr. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 1435/2014), “Rada”, 33 (No. 3558); Ebû Abdullâh Muḥammed b. Yezîd İbn Mâce el-Ḳazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 1435/2015), “Nikâh”, 34 (No. 1937).

⁴⁷ Serahşî, *el-Mebsût*, 5/132; Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sânâ’i*, 4/3.

kadın üzerinden kurulması gerektiği yönünde bir ihtiyat davranışını yansıtmaktadır.⁴⁸ Bu durum, süt emziren kadın ile süt emen çocuk arasında hısımlık oluşturduğunu, ancak sütün meydana gelmesine sebep olan erkeğin (babanın) bu bağa dâhil olup olmadığı konusunda farklı yorumlar bulunduğunu göstermektedir.

Bişr, süt hısımlığını dar bir çerçevede ele alarak, yalnızca sütü veren anne ile çocuk arasında hüküm doğurduğunu, babanın (süte sebep olan kocanın) bu ilişkiye dâhil edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Tâbiîn fakihlerinden Saîd b. Müseyyeb ve Atâ b. Yesâr da benzer şekilde, “Süte sebebiyet veren koca, haram olmaz.”⁴⁹ ilkesine dayanarak bu tür süt akrabalığının evlilik yasağı oluşturmadığını ileri sürmüşlerdir.⁵⁰ Oysa çoğunluk fakihler, süt emme yoluyla oluşan bağın nesep bağıyla aynı hükümlere tâbi olduğunu kabul etmektedir.⁵¹ Dolayısıyla Bişr’in görüşü, süt hısımlığının sınırlarını daraltan ve akrabalık ilişkilerini daha sınırlı bir çerçevede ele alan bir içtihat olarak değerlendirilebilir.

Bişr’in haber-i vâhidlerin bağlayıcılığına dair yaklaşımı, süt hısımlığını dar yorumlamasında belirleyici olabilir. Zira bu konuda genişletici görüşler büyük ölçüde haber-i vâhid rivayetlerine dayanır. Eğer Bişr, haber-i vâhidi kesin delil olarak kabul etmiyor veya kavli hadisleri fiilî sünnete kıyasla daha zayıf görüyorsa, bu durum onun yaklaşımını şekillendirmiş olabilir.

Ayrıca, Bişr’in meşhur hadisleri ayetlerin zahirî anlamını daraltıcı bir unsur olarak kabul edip etmediği de önemlidir. Hanefî fakihler, “Nesep yoluyla haram olan, süt emme yoluyla da haram olur.”⁵² hadisini, Bakara

⁴⁸ Serahşî, *el-Mebsût*, 5/132; Kâsânî, *Bedâ’î’u’s-šanâ’î*, 4/3.

⁴⁹ ان لبن الفحل لا يحرم bk. Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed et-Ṭahâvî el-Miṣrî, *Muhtaşaru ihtilâfî’l-‘ulemâ*, nşr. Abdullâh Neẓîr Ahmed (Beyrut: y.y., ts.)2/318; Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Ceşşâs, *Aḥkâmü’l-Ḳur’ân*, nşr. Muhammed Şâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsî’l-Arabî, 1405/1984), 3/68; Ebû’l-Hasen Ali b. Hâlef b. Abdulmelik İbn Baṭṭâl, *Şerhu Şâhihi’l-Buḥârî*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1423/2003), 7/200; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hâzm, *el-Muḥallâ bi’l-âsâr*, nşr. Abdulgaffâr Süleyman el-Bundârî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1424/2002), 10/183; Serahşî, *el-Mebsût*, 5/132.

⁵⁰ Serahşî, *el-Mebsût*, 5/132; Kâsânî, *Bedâ’î’u’s-šanâ’î*, 4/3.

⁵¹ Şâfi’î, *el-Ümm*, 6/65-66; Ceşşâs, *Şerhu Muhtaşari’t-Ṭahâvî*, 5/255-256; Kudûrî, *Muhtaşaru’l-Ḳudûrî*, 152; Mâverdi, *el-Hâvî’l-kebir*, 11/357; Serahşî, *el-Mebsût*, 5/132; İbn. Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve’t-taḥşîl*, 5/148-149; Abdulvâhid er-Rüyânî, *Baḥru’l-meşheb*, 11/395.

⁵² Müslim, *el-Müsned*, “Rada”, 33 (No. 3558); İbn Mâce, *Sünen*, “Nikâh”, 34 (No. 1937).

233. ayeti ile değerlendirerek süt hısımlığını genişletirken Bişr'in hadisi bağlayıcı görmemesi veya ayeti hadisin belirlediği kapsamda yorumlamaması mümkündür.

Bişr'in içtihat yöntemi, nassların zahirî anlamını esas alan, kıyas yerine lafız merkezli bir yorum benimseyen ve haber-i vâhidin bağlayıcılığını dar çerçevede ele alan bir yaklaşıma işaret etmektedir. Ancak, onun kıyas ve hadisler üzerine sistematik bir usul anlayışına sahip olup olmadığı, mevcut verilerle kesin olarak değerlendirilememektedir.

2.3. Sıhriyet Yoluyla Evlenme Engelinde Ölçüt

İslâm hukukunda toplum düzenini koruma ve aile yapısını güçlendirme amacıyla evlenme engelleri belirlenmiştir. Bu engeller, mahremiyetin korunmasını ve aile içi ilişkilerin sınırlandırılmasını sağlar.

Sıhriyet yoluyla haram olan kadınlardan biri de eşin annesi ve büyü-kanneleridir. Kur'ân-ı Kerîm, “*Karılarınızın anneleri...*”⁵³ ifadesiyle bu yasağı açıkça belirtmiştir. Bu hüküm, zifafa girilmiş olsun ya da olmasın geçerlidir; ancak âlimler arasında bu konuda tam bir ittifak bulunmamaktadır.⁵⁴

Dâvûd ez-Zâhirî (öl. 270/884), Bişr ve öğrencisi Muhammed b. Şücâ' es-Selcî, bir kadının annesinin ancak zifaftan sonra haram olacağını savunmuşlardır. Bu görüşe göre bir kimse bir kadınla evlenip zifaftan önce boşanırsa veya kadın ölürse, bu kişinin kadının annesiyle evlenmesi caizdir. Konuya dair sahâbe arasında ihtilaf bulunsa da bu görüşün Abdullâh b. Mes'ûd (öl. 32/652-653) ve Câbir b. Abdullâh (öl. 78/697) gibi sahâbeden de rivayet edildiği nakledilmiştir. Bu âlimler, Kur'ân'daki, “*karılarınızın anneleri, kendileriyle zifafa girdiğiniz karılarınızdan olup evlerinizde bulunan üvey kızlarımız*”⁵⁵ ifadesine dayanırlar.⁵⁶ Onlara göre

⁵³ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), en-Nisâ 4/23.

⁵⁴ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 9/196; İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-ta'şîl*, 17/136-137; Ebû Bekr Muhammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed Alâuddîn es-Semerḳandî, *Tuhfetü'l-fukahâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1994), 2/122; Kâsânî, *Bedâ'i'ü's-şanâ'i'*, 2/258; Ebû Muhammed Abdullâh b. Aḥmed b. Muhammed b. Kudâme el-Maḳdisî el-Cemâ'îlî, *el-Muḡnî*, nşr. Abdullâh et-Türkî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Âlemu'l-Kütüb, 1417/1997), 9/515-516.

⁵⁵ en-Nisâ 4/23.

⁵⁶ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî el-Mervezî, *Tefsîru'l-Ḳur'ân*, nşr. Yâsir b.

ayette, eşlerin anneleri ve üvey kızlar zikredildikten sonra cinsel münasebet şartı vurgulanmıştır. Dolayısıyla sadece nikâh akdiyle haramlığın meydana gelmesi hükmü bu ayetten çıkarılamaz. Onlar şartların her iki duruma (hem anneler hem üvey kızlar için) uygulanması gerektiğini, dilsel bir zorunluluk olarak görürler. Bu görüşlerini, “şart ve istisnanın birden fazla kelimeye atfedilmesi durumunda, hepsine yönelmesi gerektiği” kuralına dayandırırılar.⁵⁷

Hanefî mezhebi, Nisâ Sûresi 23. ayetin genel ifadesine dayanarak, eşin annesinin evlilik akdiyle birlikte haram olduğunu kabul eder ve bunu Abdullâh b. Ömer’den rivayet edilen bir hadise dayandırır.⁵⁸ Hadiste, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kim bir kadınla evlenirse, cinsel ilişki olsun veya olmasın, kadının annesi ona haram olur. Eğer cinsel ilişki gerçekleşmişse, kadının kızı da kendisine haram olur.”⁵⁹ Eşin annesinin haramlığını cinsel ilişki şartına bağlayanlar, “şart ve istisnanın birden fazla kelimeye atfedildiğinde hepsine uygulanması gerektiği” kuralını öne sürerken, bu görüşe şu şekilde cevap verilmiştir: Ayette belirtilen bir şart değil, bir sıfat olup sıfatın bağlandığı kelimenin diğerlerine de uygulanması zorunlu değildir.⁶⁰

Hanefîler ayrıca, ayette geçen “من نسائكم” (eşlerinizden) ifadesinin hem tamlama hem de edat kullanılarak esreli olmasının dil kurallarına aykırı olduğunu belirtirler. Ayetteki “ربائبكم” (üvey kızlarımız) ifadesinin, “vav” harfiyle önceki cümleye bağlandığını, ancak aynı hükmün hem anneler

İbrâhîm-Çanım b. Abbâs (Riyad: Dâru'l-Vaṭan, 1418/1997), 1/412; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-šanâ'î*, 2/258; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9/516; Zeyla'î, *Tebyinu'l-hakâik*, 2/102; Ebû Muhammed Maḥmûd b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye şerḥu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000), 5/23, 477; Kemâluddîn Muḥammed b. Abdulvaḥid b. Abdilḥamîd İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî, *Fethu'l-kadir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/210.

⁵⁷ Ebü'l-Kâsım Maḥmûd b. Amr Zemaḥşerî, *el-Keşşâf an ḥakâiki ğavâmiḍi't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1986), 1/494; Seraḥsî, *el-Mebsût*, 4/199; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 3/210.

⁵⁸ Seraḥsî, *el-Mebsût*, 4/199; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-šanâ'î*, 2/258; Zeyla'î, *Tebyinu'l-hakâik*, 2/102; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 5/23, 477; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 3/210.

⁵⁹ Ebû Ali Muḥammed b. Ahmed b. Ebî Mûsâ eş-Şerîf el-Hâşimî el-Bağdâdî, *el-İrşâd ilâ sebîl-i-reşâd*, nşr. Abdullâh b. Abdulmuḥşin et-Türkî (b.y.: y.y., 1419/1998), 279-280; Seraḥsî, *el-Mebsût*, 4/199; Ebü'l-Ḥasen Ali b. Muḥammed el-Ḥâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'ânî't-tenzîl*, nşr. Muḥammed Ali Şâhîn (Beyrut: y.y., 1415/1994), 1/359.

⁶⁰ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/494; Seraḥsî, *el-Mebsût*, 4/199; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 3/210.

hem de üvey kızlar için geçerli olmasının dilsel açıdan mümkün olmadığını savunurlar.⁶¹

Bu iki yaklaşımın odak noktası, cinsel münasebetin nikâh sonrası annelerin haram olmasında şart olup olmadığıdır. Hanefîler, nikâhın yeterli olduğunu, Bişr ise cinsel ilişki şartını savunur. Hanefîler nikâh akdiyle kayıinvalidenin haram olduğunu belirtirken, Bişr bu haramlığın cinsel münasebete bağlı olduğunu ileri sürer. Hanefîlerin görüşü, ayetteki dilsel yapı ve rivayetlerin genel mantığına dayanırken, Bişr ayetteki şartların hem anneler hem de üvey kızlar için geçerli olmasına vurgu yapar.

Bişr'in sıhriyet yoluyla evlenme engeline dair yaklaşımı, nasslara bakışını ve usul anlayışını anlamak açısından önemli ipuçları sunar. Onun Hanefîlerden ayrıldığı temel nokta, meşhur hadislerin ayetin zahîrî anlamını tahsis edici bir delil olup olmadığını kabul etmemesidir. Hanefîler, "Kim bir kadınla evlenirse, cinsel ilişki olsun veya olmasın, kadının annesi ona haram olur."⁶² hadisini delil alarak ayeti bu doğrultuda yorumlarken, Bişr ayeti doğrudan dilbilgisel yapısına göre anlamış ve hadisi bağlayıcı bir tahsis delili olarak görmemiştir. Bu yaklaşım, onun nassların zahîrî anlamını merkeze alan bir içtihat yöntemi benimsediğini göstermektedir.

Bişr'in haber-i vâhidlerin bağlayıcılığı konusundaki tutumu da burada belirleyici olabilir. Hanefîlerin hadise dayanarak yaptığı tahsisi kabul etmemesi, onun haber-i vâhidleri kesin delil saymadığı ihtimalini güçlendirmektedir. Eğer Bişr, haber-i vâhidi bağlayıcı kabul etseydi, hadisi merkeze alarak hüküm verir ve ayet-hadis ilişkisini farklı bir çerçevede ele alırdı. Ancak, meşhur hadise rağmen ayetin lafzî yorumuna bağlı kalması, onun haber-i vâhidlerin delil değerini sınırlı gördüğüne işaret etmektedir.

2.4. Üç Boşamadan Sonra Yeniden Evlilik Şartları

Evlilik, insanın doğasında olan bir ilişki biçimi; boşanma ise kaçınılmaz durumlarda başvurulacak bir haktır. İslâm hukukunda erkeğin boşama

⁶¹ Serahşî, *el-Mebsût*, 4/199; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/210.

⁶² Hâşimî, *el-İrşâd*, 279-280; Serahşî, *el-Mebsût*, 4/199; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, 1/359.

hakki üç seferle sınırlandırılmış olup üçüncü boşamadan sonra evliliğin yeniden kurulması daha ağır şartlara bağlanmıştır.

Bir erkek, hür bir kadını üç kez veya cariyei iki kez boşadığında, kadın ancak başka bir erkekle geçerli bir evlilik yapıp cinsel birliktelik yaşadıktan ve bu evlilik sona erdikten sonra önceki kocasına helal olur.⁶³ Bu hüküm, Kur'ân'da "Eğer erkek karısını (üçüncü defa) boşarsa, kadın, onun dışında bir başka kocayla nikâhlanmadıkça ona helal olmaz."⁶⁴ ayetiyle belirtilmiştir.

Hanefîler, kadının ikinci kocasıyla cinsel münasebete girmesi gerektiğini, "nikâh" kelimesinin cinsel ilişki anlamında yorumlanmasına ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu hadisine dayandırır: "İlk kocasına, ikinci kocası onunla cinsel ilişkiye girmedikçe helal olmaz."⁶⁵ Ayrıca, sahâbî Rifâa el-Kurazî'nin hadisi de bu görüşü desteklemekte ve "... Aranızda fiilî evlilik yaşanmadıkça bu mümkün değil."⁶⁶ rivayetiyle nikâhın yalnızca akit değil, cinsel birleşmeyi de içeren bir süreç olduğunu göstermektedir. Hanefîler, hadisin açık beyanı nedeniyle "nikâh" kelimesini sadece evlilik akdi olarak anlamının eksik bir yorum olduğunu savunur.

Bu görüş, Kur'ân, hadis ve icmâ delillerine dayanır. İkinci evlilikte cinsel münasebetin şart koşulması, sahâbe döneminden itibaren genel kabul görmüş ve icmâ oluşmuştur. Hanefîler, bu şartın Kur'ân, sünnet ve ümmetin icmâsı ile sabit olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁷

Hanefîlere göre, Bakara 230. ayetindeki "nikâh" kelimesi dil açısından öncelikle cinsel ilişkiyi ifade eder, ancak örfte ve fıkıh literatüründe

⁶³ Mâverdi, *el-Hâvî'l-kebir*, 9/368-369; Abdolvâhid er-Rûyânî, *Bahru'l-mezheb*, 9/356-357; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 10/154-155; Zeyla'î, *Tebyînu'l-hakâik*, 2/258; Ebû Abdullâh Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd el-Bâbertî, *el-Înâye fî şerḥi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/180; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 4/180.

⁶⁴ el-Bakara 2/230.

⁶⁵ Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî Abdurrezzâk, *el-Muṣannef* (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2015), 5/310.

⁶⁶ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Muṣannef*, nşr. Muḥammed Avvâme (b.y: Dâru'l-Ḳible, ts.), 9/66; Ebû Abdullâh Ahmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, *el-Mesâ'il*, nşr. Zuheyr el-Şâviş (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1401/1981), 373; Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerir b. Yezid el-Âmilî et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili 'âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullâh b. Abdilmuḥsin et-Türkî (Beyrut: Dâru Hicr, 1422/ 2001), 4/169.

⁶⁷ Zeyla'î, *Tebyînu'l-hakâik*, 2/258; Bâbertî, *el-Înâye*, 4/177-180; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 4/178-180; Ebû Muḥammed Abdulvehhâb b. Ali Kâḍî Abdulvehhâbî, *el-Ma'ûne ala mezhebi 'âlimi'l-Medîne*, nşr. Ḥamîş Abdulḥak (Mekke: Mektebetü'l-Muṣṭafâ, 1415/1995), 1/829.

evlilik akdi anlamında da kullanılabilir. Ayetin bağlamı dikkate alındığında, “nikâh” kelimesinin yalnızca evlilik akdi olarak yorumlanması, birden fazla mecaz kullanımını gerektirir. Eğer “nikâh” sadece evlilik akdi anlamında kabul edilirse, “başka bir koca” (زَوْجًا غَيْرَهُ) ifadesinin anlam kazanabilmesi için yeni eşin sadece nikâh akdiyle “zevc” (eş) olarak kabul edilmesi gerekir ki bu, iki ayrı mecaz kullanımına yol açar. Hem “nikâh” kelimesinin akit anlamında mecaz olması hem de yeni eşe “zevc” denilmesi mecaz olur.⁶⁸

Buna karşılık, “nikâh” cinsel ilişki anlamında kabul edilirse, yalnızca kadına izafe edilen “nikâh” ifadesi mecaz olur. Kadının nikâh yapma fiili sadece evlilik akdini kapsadığından, burada mecazî olarak onun cinsel ilişkiye izin vermesi anlamı çıkar. Böylece, tek bir mecaz kullanılmış olur ve daha sade, doğal bir yorum ortaya çıkar. Hanefiler, “nikâh” kelimesini cinsel ilişki olarak anlamamanın, bağlam ve dil açısından daha tutarlı ve gereksiz mecazlardan kaçınmaya uygun bir yorum sunduğunu savunmaktadır.⁶⁹

Bişr, üç talakla boşanan kadının eski eşiyle yeniden evlenebilmesi için yalnızca yeni bir nikâh akdini yeterli görmüş, ikinci evlilikte fiilî cinsel ilişkinin şart olmadığını savunmuştur.⁷⁰ Bu bağlamda onun, konuyla ilgili sahih hadisin bağlayıcılığını farklı bir şekilde ele aldığı anlaşılmaktadır. O, hadisin varlığını reddetmese de cinsel birleşmeyi zorunlu görmemiş olabilir.

Hanefiler ise Bişr’in bu görüşünü, meşhur hadislere aykırı olduğu gerekçesiyle muteber saymamış, bir ihtilaf olarak değerlendirmemiştir.⁷¹ Onlara göre “nikâh” kelimesinin anlamı konusunda sahih hadisler belirleyicidir ve bu hadislerin açık ifadeleri, ayetin doğru anlaşılmasında esas alınmalıdır.

Bişr’in, ilgili hadisin bağlayıcılığını veya delaletini farklı yorumladığı

⁶⁸ Bâbertî, *el-İnâye*, 4/177-180; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 4/178-180.

⁶⁹ Bâbertî, *el-İnâye*, 4/180; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 4/178-180.

⁷⁰ Taḥâvî, *Muḥtaşaru ihtilâfî'l-ulemâ*, 2/462; Zeyla'î, *Tebyinu'l-ḥaḳâik*, 2/258; Bâbertî, *el-İnâye*, 4/180; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 4/180; Ayrıca bk. Suat Erdem, “İslâm Hukukuna Göre Tahlîl Nikâhı”, *EKEV Akademi Dergisi* 17/56 (Yaz 2013), 23-29.

⁷¹ Zeyla'î, *Tebyinu'l-ḥaḳâik*, 2/258; Bâbertî, *el-İnâye*, 4/180; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-ğadîr*, 4/180; Erdem, “İslâm Hukukuna Göre Tahlîl Nikâhı”, 23-29.

görülmektedir. O, hadisin hukuki bir zorunluluk ifade ettiğini kabul etmeyerek, ayetin zahirî anlamına bağlı kalmış ve nikâh akdinin yeterli olduğu sonucuna ulaşmış olabilir.

Esas mesele, ayet-hadis ilişkisinin nasıl kurulduğudur. Hanefiler, hadisi ayetin tefsiri olarak görüp “nikâh” kelimesinin cinsel birleşmeyi de içerdiğini savunurken, Bîşr nikâhı sadece evlilik akdi olarak değerlendirmiş ve hadisin bu anlamı sınırlandırmadığını düşünmüş olabilir. Hadisin açık ifadesine rağmen cinsel birleşmeyi zorunlu görmeyen bu yaklaşım, hadisin bağlayıcılığına dair yorum farklılığına dayanıyor olabilir. Hanefiler ise ayeti hadis bağlamında ele alarak cinsel birleşmenin de şart olduğunu savunmuştur.

Bu görüş, Bîşr’in usul anlayışını anlamak açısından önemli bir örnektir. O, lafzî anlamı esas alarak hadislerin ayetleri tahsis etmesine temkinli yaklaşmıştır. Hanefiler hadisin açıklayıcı rolünü kabul edip kıyas yoluyla ayeti yorumlarken, Bîşr ayetin lafzî anlamını korumayı tercih etmiştir.

Sonuç olarak Bîşr, nassları mümkün olduğunca bağımsız ele alma eğiliminde olup hadislerin ayetleri tahsis etme gücüne ihtiyatla yaklaşmıştır. Onun yöntemi, hadislerin bağlayıcılığı konusunda daha sıkı delil arayışına yöneldiğini ve hükümlerin dayandığı nassların içsel bütünlüğünü koruma ilkesini benimsediğini göstermektedir.

2.5. Müçtehidin İctihadında İsabet, Hata ve Sorumluluk

İslâm hukukunda müçtehidin içtihadında isabet edip etmediği ve hata ettiğinde sorumluluk taşıyıp taşımadığı, erken dönemden itibaren fakihler ve kalamcılar arasında tartışılmıştır. Bu mesele, ilahî hükmün tek olup olmadığı, müçtehidin bu hükme ulaşma yükümlülüğü ve hata ettiğinde günahkâr olup olmayacağı çerçevesinde ele alınmıştır.

Bîşr, Mu'tezilî epistemolojiyle bağlantılı, ancak daha katı bir yaklaşım benimsemiştir.⁷² Ona göre, her meselede tek bir hakikat vardır ve

⁷² Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Ceşşâs, *el-Fuṣūl fî'l-'usūl* (Kuveyt: Vezâretü'l-'Evkâfî'l-Kuveytiyye, 1414/1994), 4/295, 300; Ebü'l-Huseyn Muhammed b. Ali eṭ-Ṭayyib el-Baṣrî el-Mu'tezilî, *el-Mu'temed fî usūli'l-fıkḥ*, nşr. Halil el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1403/1982), 2/371; Şirâzî, *el-Lüma'*, 2/1051, 1065; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, nşr. Muhammed Abdusselâm Abduşşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1413/1993), 348; Ebû Abdullâh Fahrüddin Muhammed b. 'Omer et-Teymi er-Râzî, *el-Maḥṣûl*,

müçtehidin görevi bu hakikate kesin delille ulaşmaktır. O, fer'î ve usulî meseleler arasında fark görmeyerek her ikisinde de mutlak doğrunun bulunabileceğini savunmuştur. Bu görüş, Gazzâlî'nin hata eden müçtehidin mazur olduğu yönündeki anlayışıyla çelişmektedir. Bişr, zannî delillerin bile kesin bir doğruya işaret ettiğini ve bu doğruya ulaşamayanın sorumlu olduğunu belirtmiştir.⁷³

Bişr'in içtihat anlayışı, hakikatin tek ve değişmez olduğu, her müçtehidin aynı sonuca ulaşması gerektiği ilkesine dayanır. O, göreceli doğruları reddederek içtihatı hatayı ciddi bir kusur olarak değerlendirmiştir. Mu'tezile'nin eşbeh teorisine yakın durmasına rağmen, içtihat hatasına karşı daha katı bir tutum sergilemiştir.⁷⁴ Râzî ve Abdülazîz el-Buhârî onun, içtihat hatasının cezalandırılması gerektiğini ve müçtehidin sorumlu tutulacağını savunduğunu aktarmaktadır.⁷⁵

Bu görüş, "Hata eden müçtehid mazurdur." ilkesini benimseyen Hanefî fakihlerinden ve diğer fıkıh ekollerinden ayrılmaktadır.⁷⁶ Hanefîler, her müçtehidin isabet ettiğini ve hata edenin mazur olduğunu kabul ederken, Bişr yalnızca bir müçtehidin isabet ettiğini, diğerlerinin hatalı ve kusurlu olduğunu savunmuştur.⁷⁷

nşr. Tâhâ Câbir Feyyâd el-'Ulvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 6/35; Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâ'il el-Bulkânî el-Ebyârî, *et-Tahkîk ve'l-beyân fî Şerhi'l-Burhân fî usûli'l-fikh*, nşr. Ali b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâ'irî (Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 1434/2013), 2/440, 444; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/182-183, 193; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, nşr. Tâhâ Abdurrahîm Sa'd (b.y.: Şirketü't-Tibâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, 1393/1973), 438; Ebü'r-Rebî Süleymân b. Abdulkavî b. el-Kerîm es-Şarsarî et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravda*, nşr. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 3/603; Âlu Teymiyye, Mecduddîn Abdisselâm İbn Teymiyye, Abdulhâlim İbn Teymiyye, Ahmed İbn Teymiyye. *el-Müsevvede fî 'usûli'l-fikh*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdullhamid (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 498; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/19; Ebü's-Senâ Maḥmûd b. Abdurrahmân Ebü's-Senâ el-İşbehânî, *Beyânu'l-muhtaşar şerhu Muhtaşar İbni'l-Hâcib*, nşr. Muhammed Mazhar Bekâ (b.y.: Dâru'l-Medenî, 1406/1986), 3/300; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Mûsâ er-Ruhûnî, *Tuhfetü'l-mes'ûl fî şerhi Muhtaşari Müntehâ's-sûl*, nşr. el-Hâdî b. el-Huseyn - Yusuf el-Aḥḍar (Dubai: Dâru'l-Buhûş, Dubai 1422/2002), 4/260; Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbn 'Emîrî'l-Hâc, *et-Taḥrîr ve't-taḥbîr alâ Taḥriri'l-Kemâl b. Hümmâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 3/304; Emîr Bâdişâh, Muhammed Emîn b. Maḥmûd el-Huseynî el-Buhârî el-Mekkî, *Teyşiru't-taḥrîr*, (Beyrut: y.y., 1403-1417/1983-1996), 4/197.

⁷³ Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 348.

⁷⁴ Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 345-352; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/19-20. Ayrıca bk. Ebü'l-Huseyn el-Başrî, *el-Mu'temed*, 2/370-371.

⁷⁵ Râzî, *el-Maḥsûl*, 6/35; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/19-22.

⁷⁶ Ebü'l-Huseyn el-Başrî, *el-Mu'temed*, 2/369-370; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/19-20.

⁷⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/19-20; İbn 'Emîrî'l-Hâc, *et-Taḥrîr ve't-taḥbîr*, 3/304; Emîr

Bısr'ın içtihat hata konusundaki sert tutumu kelâmî görüşlerine de yansımış ve o, Mu'tezile'nin çoğunluğundan ayrılmıştır.⁷⁸ Câhız ve Anberî gibi Mu'tezililer, usulî meseleleri fer'î meselelerden ayırarak fer'î meselelerde hata eden müçtehidin mazur olduğunu savunurken Bısr her iki durumda da hata edenin günahkâr olacağını ileri sürmüştür.⁷⁹

Sonuç olarak, Bısr'ın içtihat anlayışı, Mu'tezile'nin geneline kıyasla daha mutlakiyetçi ve sert bir çizgide yer almakta, Hanefî mezhebinin çoğunluk görüşünden de belirgin biçimde ayrılmaktadır. O, içtihat hatasını, bilgi eksikliğinin ötesinde bir kusur ve ihmalkârlık olarak değerlendirmiş ve müçtehidin sorumlu tutulması gerektiğini savunarak klasik anlayıştan ayrılmıştır.

2.6. Kıyasın Aslının Dayandığı Delil Kat'î Olmak Zorunda Mıdır?

Bısr'ın kıyas anlayışı, asıl hükmün illetinin belirlenme yöntemine getirdiği kısıtlamalarla dikkat çeker. O, kıyasın geçerli olması için illetin ya nass ile açıkça belirtilmiş ya da icmâ ile sabit olması gerektiğini savunmuştur.⁸⁰ Aklî istinbat veya içtihat yoluyla belirlenen illetin yetersiz olduğunu düşünerek kıyasın ancak kesin (kat'î) delillere dayanması gerektiğini ileri sürmüştür.

Bâdişâh, *Teyşiru't-tahrîr*, 4/197.

⁷⁸ Fahrüddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 6/35-36.

⁷⁹ Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 349.

⁸⁰ Cessâs, *el-Fuṣûl fi'l-usûl*, 4/146; Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *Şifâ'u'l-galil fi beyânî's-şebeli ve'l-muḥil ve mesâlikî't-ta'lîl*, nşr. Hâmid el-Kubeysî (Bağdâd: y.y., 1390/1971), 290, 640; Ebû'l-Hatṭâb Maḥfûz b. Aḥmed b. el-Ḥasan el-Kelvezânî el-Ḥanbelî, *et-Temhid fi usûli'l-fikḥ*, nşr. Müfid Muḥammed Ebû Amşe - Muḥammed b. Ali b. İbrâhim (b.y.: y.y., 1406/1985), 3/437; İbn Aḳîl, *el-Vâḳiḥ*, 2/95, 123; Fahrüddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/368; Âlu Teymiyye, *el-Müservede*, 397, Ebû'l-Abbâs Aḥmed b. İdris el-Ḳarâfî, *Nefâ'isu'l-usûl fi şerḥi'l-Maḥşûl*, nşr. Âdil Aḥmed Abdulmevcûdi - Ali Muḥammed Muavviḍ (b.y.: y.y., 1416/1995), 8/3624; Hüseyin b. Ali b. Huccâc b. Ali Ḥusameddin es-Sıgnâkî, *el-Kâfi şerḥu'l-Pezdevî*, nşr. Fahrüddin Seyyid Muḥammed Kânî (b.y.: y.y., 1422/2001), 1/156; Ebû Abdullâh Muḥammed b. Abdurrahîm el-Urmevî el-Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl fi dirâyetü'l-usûl*, nşr. Şâlih b. Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Sevîḥ (Mekke: y.y., 1416/1996), 7/3204; Tûfî, *Şerḥu Muḥtaşari'r-Ravḍa*, 3/612; Ebû'l-Ḥasan Ali b. Abdulkâfi b. Ali b. Temmâm b. Hâmid Taḳiyyüddin es-Sübkî, *el-İbhâc fi şerḥi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 3/162; Ebû'l-Ḥasan Alâuddin Ali b. Süleymân ed-Dimeşķî el-Merdâvî el-Ḥanbelî, *et-Tahbîr şerḥu't-Tahrîr*, nşr. Abdurrahmân el-Cebrîn - İvâḍ el-Ḳarnî - Aḥmed es-Serrâḥ (Riyâḍ: Mekrebetü'r-Rüşd, 1421/2000), 7/3288-3289.

Ancak, bu görüşe karşı çıkan usul âlimleri, kıyasın doğasının zaten içtihadî olduğunu ve illetin yalnızca nass veya icmâ ile sabit olması gerektiği düşüncesinin kıyasın işlevselliğini daralttığını belirtmiştir.⁸¹ Onlara göre kıyas şer'î bir delildir ve çoğu şer'î delil zannî istinbat ile elde edilmektedir. Bu nedenle, kıyas edilen illetin yalnızca kat'î delillere dayanması gerektiği fikri, hukuki gelişimi kısıtlayacaktır.

Bişr'in kıyas anlayışına getirilen en güçlü eleştirilerden biri, Kur'an ve sünnetin kıyasa genel bir meşruiyet kazandırdığı yönündedir. “*Ey basiret sahipleri, ibret alın!*”⁸² ayeti kıyasın geçerliliğine delil olarak gösterilmiş, kıyasın ancak icmâ veya nass ile sabit olması gerektiği fikrinin gereksiz bir kısıtlama olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken onun “Re'yimle içtihat ederim.” şeklindeki cevabını onaylaması, kıyasın bir delil olarak kullanılabileceğini göstermektedir.⁸³

Bişr'in görüşüne bir diğer eleştiri de sahâbenin kıyas pratiğidir. Sahâbe, kıyas yaparken asıl hükmün illetinin mutlaka icmâ veya nass ile sabit olması gerektiği gibi bir şart gözetmemiştir.⁸⁴ Onların kıyas yaparken farklı asıllara dayanmaları, illetin içtihat yoluyla belirlenebileceğini gösterir. Eğer kıyasın geçerliliği için illetin kat'î delillerle sabit olması gerekseydi, sahâbenin bunu açıkça vurgulaması beklenirdi.

Bişr'in kıyas anlayışına getirilen temel eleştirilerden biri, fikhî hükümlerin çoğunun zaten zannî delillere dayanması gerçeğinin göz ardı

⁸¹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-'usûl*, 4/146; Gazzâlî, *Şifâ u'l-ğalil*, 290, 640; Kelvežânî, *et-Temhid*, 3/437; İbn Akîl, *el-Vâdîh*, 2/95, 123; Faḥruddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/368; Âlu Teymiyye, *el-Müsevvede*, 397; Karâfî, *Nefâ'is u'l-'usûl*, 8/3624; Sıgnâkî, *el-Kâfî*, 1/156; Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 7/3204; Tûfî, *Şerḥu Muḥtaşari'r-Ravḍa*, 3/612; Taḳıyyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/162; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 7/3288-3289.

⁸² el-Haşr 59/2.

⁸³ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-'usûl*, 4/146; Gazzâlî, *Şifâ u'l-ğalil*, 290, 640; Kelvežânî, *et-Temhid*, 3/437; İbn Akîl, *el-Vâdîh*, 2/95, 123; Faḥruddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/368; Âlu Teymiyye, *el-Müsevvede*, 397; Karâfî, *Nefâ'is u'l-'usûl*, 8/3624; Sıgnâkî, *el-Kâfî*, 1/156; Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 7/3204; Tûfî, *Şerḥu Muḥtaşari'r-Ravḍa*, 3/612; Taḳıyyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/162; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 7/3288-3289.

⁸⁴ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-'usûl*, 4/146; Gazzâlî, *Şifâ u'l-ğalil*, 290, 640; Kelvežânî, *et-Temhid*, 3/437; İbn Akîl, *el-Vâdîh*, 2/95, 123; Faḥruddîn er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/368; Âlu Teymiyye, *el-Müsevvede*, 397; Karâfî, *Nefâ'is u'l-'usûl*, 8/3624; Sıgnâkî, *el-Kâfî*, 1/156; Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 7/3204; Tûfî, *Şerḥu Muḥtaşari'r-Ravḍa*, 3/612; Taḳıyyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/162; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 7/3288-3289.

edilmesidir. Haber-i vâhid, âmm, mefhum gibi zannî delillerin fıkıhta sıklıkla kullanıldığı düşünüldüğünde, kıyasın yalnızca kat'î delillere dayanması gerektiği fikri gereksiz bir sınırlama olarak değerlendirilmiştir. Zira kıyasın kendisi zannî bir delildir ve içtihat yoluyla şekillenir.⁸⁵

Sonuç olarak Bısr, kıyasın yalnızca nass veya icmâ ile sabit asıllara dayanması gerektiğini savunmuş, ancak usul âlimleri kıyasın doğasının istinbat ve içtihat ile şekillendiğini belirterek bu görüşe karşı çıkmıştır. Hanefî usulcileri, illetin içtihadî yöntemlerle tespit edilebileceğini kabul etmiş ve Bısr'ın görüşünü hukuki içtihadın esnekliğini gereğinden fazla daraltan bir yaklaşım olarak eleştirmiştir. Fakihler, Kur'ân, sünnet, sahâbe uygulamaları ve fıkıh usulündeki genel kabullerle çeliştiği gerekçesiyle bu görüşü reddetmişlerdir.

3. Diğer Görüşleri

KONU NO	KONU	TÜR ⁸⁶	KONU NO	KONU	TÜR
1	Ölü Doğan Ceninin Fikhi Hükümü ⁸⁷	Rivayet	42	Kölenin Efendisinin İzni Olmaksızın Yaptığı Evliliklerin Geçerliliği ve Sonuçları ⁸⁸	Rivayet
2	Abdestte Kullanılan Suyun Elbiseye Sıçraması Halinde Namazın Geçerliliği ⁸⁹	Farklı	43	Gıyaben Yapılan Nikâhın Geçerliliği ve Çelişen Nikâh İddialarında Hangi Delilin Esas Alınacağı ⁹⁰	Farklı
3	Necaset Bulanmış Bir Elbisenin Temizlenmesi ⁹¹	Farklı	44	Mehir Olarak Geçersiz Malın Gösterilmesi ve Sonuçları ⁹²	Rivayet

⁸⁵ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/146; Gazzâlî, *Şifâ u'l-ğalîl*, 290, 640; Kelveżânî, *et-Temhid*, 3/437; İbn Aķıl, *el-Vâdih*, 2/95, 123; Faħruddin er-Râzî, *el-Maħsûl*, 5/368; Âlu Teymiyye, *el-Müsevvede*, 397, *Ķarâfi*, *Nefâ'isu'l-usûl*, 8/3624; Sıĝnâķi, *el-Kâfi*, 1/156; Hindî, *Nihâyetü'l-usûl*, 7/3204; Tûfi, *Şerhu Muħtaşari'r-Ravda*, 3/612; Taķiyyüddin es-Sübkî, *el-İbhâc*, 3/162; Merdâvi, *et-Taħbir*, 7/3288-3289.

⁸⁶ Bu tabloda Bısr b. Gıyâs el-Merisî'nin görüşleri, mezhebin kurucu imamlarının tamamından veya birkaçından aktarılan "rivayet", kurucu imamlarla "aynı" olan görüşler, mezhep imamlarından "farklı" görüşler ve "mezheple ilişkisi tespit edilemeyen görüşler" olmak üzere dört kategoriye ayrılarak sınıflandırılacaktır.

⁸⁷ Ebü'l-Leyş Naşr b. Muħammed es-Semerķandî, *'Uyûnu'l-mesâ'il*, nşr. Şalâhaddîn en-Nâhî (Baĝdâd, y.y., 1386/1966), 38.

⁸⁸ Nâţîfi, *el-Ecnâs*, 1/211.

⁸⁹ Ebü'l-Ħasan Ali b. el-Ħuseyn b. Muħammed es-Suĝdî, el-Ħaneî, *en-Nutef fi'l-fetvâ*, nşr. Şalâhuddîn en-Nâhî (Ammân/Beyrût: Dâru'l-Furķân/ Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 1/13.

⁹⁰ Nâţîfi, *el-Ecnâs*, 1/218.

⁹¹ Serahşî, *el-Mebsûţ*, 1/92.

⁹² Nâţîfi, *el-Ecnâs*, 1/235.

4	İmamın Son Rekâtına (Akşam Namazı İçin) Yetişen Kişi Namazını Nasıl Tamamlayacaktır? İmamla Birlikte Mi Selam Verecektir, Yoksa Namazını Tamamlaması İçin Ek Rekâtlar Mı Kılması Gerekecektir? İmamın Rekât Durumu Muktedî'nin Namazına Nasıl Etki Edecektir ⁹³	Farklı	45	Talak Lafızlarında Kullanılan İfadelerin İstisna (Şartlı Boşama) Olarak Kabul Edilip Edilmeyeceği ⁹⁴	Mezheple İlişkisi Tespit Edilemeyen Görüşler
5	İmam Sehven Akşam Namazında Üç Yerine Dört Rekât Kılarsa, Muktedî'nin Bu Duruma Uyup Uymayacağı Meselesi ⁹⁵	Farklı	46	Konuşmama Yemininde Selâm, Namaz ve Kur'an Öğretiminin Hükmü ⁹⁶	Mezheple İlişkisi Tespit Edilemeyen Görüşler
6	Namaz Sırasında İmamın Abdestsiz Kalması veya Başka Bir Sebeple Namaza Devam Edememesi Durumunda İstihlâf (Yerine Başkasını Geçirme) Yoluyla Yeni Bir İmamın Geçmesi Meselesi ⁹⁷	Farklı	47	Belirsizlik İçeren Nikâhın Bağlayıcılığı ⁹⁸	Rivayet
7	Bayılma Durumunda Namazın Kazasının Hükmü ⁹⁹	Farklı	48	Boşamaya ve Zihâra Delalet Eden Lafızların Hukuki Sonuçları ¹⁰⁰	Rivayet
8	Tilavet Secdesinin Yolculuk Sırasında Binek Üzerinde Eda Edilip Edilmeyeceği ¹⁰¹	Farklı	49	Kölenin Azadı ile İlgili Lafızların Hükmü ¹⁰²	Rivayet
9	İstiskâ (Yağmur Duası) Namazının Hükmü ¹⁰³	Rivayet	50	Muhâlea Akdinde Bedel ve Beyanın Bağlayıcılığı ¹⁰⁴	Rivayet

⁹³ Serahşî, *el-Mebsût*, 1/176.

⁹⁴ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/264.

⁹⁵ Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 1/287; Zeylâ'î, *Tebyînu'l-hakâik*, 1/182; Ebû Bekr b. Ali b. Muḥammed el-Yemenî el-Ḥanefî el-Ḥaddâdî, *el-Cevheretü'n-neyyira alâ Muḥtasari'l-Kudûri* (b.y.: el-Maḥba'atü'l-Ḥayriyye, 1322/1904), 1/68; Aḥmed b. Muḥammed b. İsmâ'îl ed-Dûkâtî eṭ-Ṭahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâkî'l-felâh*, nşr. Muḥammed Abdulazîz el-Ḥâlidî (Beyrût: y.y., 1418/1997), 450, 458.

⁹⁶ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/268.

⁹⁷ Serahşî, *el-Mebsût*, 1/178; Alâuddîn es-Semerḳandî, *Tuhfetü'l-fuḳahâ*, 1/223; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 1/232; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 2/378.

⁹⁸ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/278.

⁹⁹ Serahşî, *el-Mebsût*, 1/217; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 1/108; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 2/649; Abdulazîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/280.

¹⁰⁰ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/297.

¹⁰¹ Alâuddîn es-Semerḳandî, *Tuhfetü'l-fuḳahâ*, 1/237; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 1/186.

¹⁰² Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/313.

¹⁰³ Serahşî, *el-Mebsût*, 2/76; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 3/153.

¹⁰⁴ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/325.

10	Kuyuların Temizlenmesi ve İçlerine Düşen Necasetin Suyu Etkisi ¹⁰⁵	Farklı	51	Şartlı Yeminlerin Bağlayıcılığı ve Fiilin Gerçekleşme Zamanının Hükme Etkisi ¹⁰⁶	Rivayet
11	Elbisede Sonradan Fark Edilen Necaset ile Kılınan Namazın Hükümü ¹⁰⁷	Rivayet	52	Yeminlerin Geçerlilik Alanı ve Zaman Boyutu ¹⁰⁸	Rivayet
12	Namazda Kıraat (Kur'an Okuma) Sırasında Sesin Ne Kadar Yüksek Olması Gerektiği ve Kıraatin Sahih Olması İçin Gerekli Şartlar ¹⁰⁹	Farklı	53	Birlikte Yaşamama Yeminlerinin Sınırları ¹¹⁰	Rivayet
13	Hafif Necasetin (Necâset-i Hafife) Miktarının Belirlenmesi ¹¹¹	Rivayet	54	Birlikte Yaşamama Yemininde Mekânsal Sınırlar ¹¹²	Rivayet
14	Elbise Temizleyicisinin (Kassârin) Elbiseyi Geri Verdiğini İddia Etmesi ¹¹³	Farklı	55	Birlikte Yaşamama Yeminlerinde Konut Bütünlüğü ve Mekânsal Ayırımı ¹¹⁴	Rivayet
15	Ehl-i Zimme'nin (İslâm Devleti Altında Yaşayan Gayrimüslimlerin) Ekonomik Durumlarına Göre Sınıflandırılmasında Ölçüt ¹¹⁵	Mezheple İlişkisi Tespit Edilemeyen Görüşler	56	Evden Çıkma Yemininde Mal Bırakmanın Etkisi ¹¹⁶	Rivayet
16	Henüz Büluğa Ermemiş, Fakat Hayız Gören (Mürâhika) Bir Kız, Kan Gördüğünde Hemen Hayızlı Kabul Edilir Mi? Namazı ve Oruç Konusunda Nasıl Davranması Gerektiği Meselesi ¹¹⁷	Farklı	57	Zaman Belirtilen Yeminlerde Gündüz ve Gece Ayırımı ¹¹⁸	Rivayet

¹⁰⁵ Kâsânî, *Bedâ'î u's-sânâ'î*, 1/75; Zeylâ'î, *Tebyînu'l-hakâik*, 1/27; Muhammed b. Alâiddin Ali ed-Dimeşkî İbn Ebî'l-İzz, *et-Tenbih alâ müşkilâtî'l-Hidâye*, nşr. Abdulhakîm b. Muhammed Şakir - Enver Şâlih Ebû Zeyd (b.y.: y.y., 1424/2003), 1/351; Bedruddin el-Aynî, *el-Binâye*, 1/434; İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 1/117.

¹⁰⁶ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/342.

¹⁰⁷ Kâsânî, *Bedâ'î u's-sânâ'î*, 1/78; İbn Mâze, *el-Muḥîṭu'l-Burhânî*, 1/479; Bedruddin el-Aynî, *el-Binâye*, 1/462.

¹⁰⁸ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/348.

¹⁰⁹ Kâsânî, *Bedâ'î u's-sânâ'î*, 1/162; Bedruddin el-Aynî, *el-Binâye*, 2/301; İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 1/357; Muhammed Emin b. 'Omer b. Abdilazîz el-Huseynî İbn Âbidin ed-Dimeşkî, *Reddu'l-muḥtâr alâ d-Dürri'l-muḥtâr*, (Beyrût: y.y., 1412/1992), 1/534.

¹¹⁰ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/351.

¹¹¹ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/427; Alâuddin es-Semerḳandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/64; Kâsânî, *Bedâ'î u's-sânâ'î*, 1/75, 80; İbn Mâze, *el-Muḥîṭu'l-Burhânî*, 1/193; Bedruddin el-Aynî, *el-Binâye*, 2/136.

¹¹² Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/352.

¹¹³ Ebû'l-Leyş es-Semerḳandî, *'Uyûnu'l-mesâ'il*, 234.

¹¹⁴ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/352.

¹¹⁵ Suḡdî, *en-Nuteḡ*, 1/191; Bedruddin el-Aynî, *el-Binâye*, 7/240; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 6/47.

¹¹⁶ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/354.

¹¹⁷ Serahşî, *el-Mebsût*, 3/153, 4/199; İbn Mâze, *el-Muḥîṭu'l-Burhânî*, 1/219.

¹¹⁸ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/361-362.

17	Mükâteb Köle (Efendisiyle Belirli Bir Bedel Karşılığında Özgürlüğünü Kazanmak İçin Anlaşan Köle) ile Yapılan Sözleşmelerin Hukuki Yapısı ve Kölenin Özgürlüğü Karşılığında Ödeme Yaparken, Ek Olarak Efendisine Hizmet Etme veya Cinsel Birliklilik Şartı Konulması Durumunda Akdın Geçerli Olup Olmadığı ¹¹⁹	Farklı	58	Konuşmama Yemininde Dolaylı Hitap ¹²⁰	Rivayet
18	er-Rahmân ile Yemin Etmenin Hükmü ¹²¹	Rivayet	59	Yeminlerde Satın Alma ve Dokunma Ayrımı ¹²²	Rivayet
19	Satım ve Alımda Vekâletin Geçerliliği ¹²³	Aynı	60	Satın Almama Yemininde Kapsam ve Bağlayıcılık ¹²⁴	Rivayet
20	Küçük Yaşta Evlendirilmiş Bir Kızın Süt Emzirme Yoluyla Mahremiyet Oluşturması Nedeniyle Evliliğinin Sona Ermesi Halinde Mehrin Durumu ve Tarafların Sorumluluğu ¹²⁵	Aynı	61	Görevle Bağlantılı Yeminlerin Geçerliliği ¹²⁶	Rivayet
21	Hafif Cehalet Durumlarında Satış ve Alımda Vekâletin Geçerliliği ¹²⁷	Farklı	62	Hareket Ettirilmeyen Hayvana Verilen Zararda Sorumluluk ¹²⁸	Rivayet
22	Azat Edilen Kölenin, Azat Eden Kişiden Miras Alması Mümkün Mü? ¹²⁹	Farklı	63	Hibe Sonrası Rücû ve Satıcıya İade Hükmü ¹³⁰	Rivayet
23	Gıyabî Yargılamanın Hükmü ¹³¹	Farklı	64	Binek Hayvanlarda İsrımanın Kusur Olup Olmaması ¹³²	Rivayet

¹¹⁹ Serahşî, *el-Mebsût*, 7/211; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 4/141; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 8/143.

¹²⁰ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/365.

¹²¹ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/444; Serahşî, *el-Mebsût*, 8/132; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 3/5; Hasan b. Mansûr el-Üzcendî el-Fergânî, *Fetavâ Kâđîhân*, (b.y.: y.y., ts.), 2/1; İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 4/390; İbn 'Abidîn, *Reddu'l-muhtâr*, 3/711.

¹²² Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/367.

¹²³ Serahşî, *el-Mebsût*, 19/39.

¹²⁴ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/368.

¹²⁵ Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 4/12.

¹²⁶ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/381.

¹²⁷ Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 9/236; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 8/29.

¹²⁸ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/489.

¹²⁹ Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 11/7.

¹³⁰ Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 1/540.

¹³¹ İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, VII, 21.

¹³² Nâpîfî, *el-Ecnâs*, 2/70.

24	Şeriat Gelmeden Önce Eşyaların Hükümü Nedir? ¹³³	Farklı	65	Satılan Bir Cariyeye Yönelik Fiillerin Hukuki Statüsü ¹³⁴	Rivayet
25	Vekâletin Sabit Olduğu Lafızlar ¹³⁵	Rivayet	66	Satış Akdinin Tamamlanması ve İade Hakkı ¹³⁶	Rivayet
26	Satım Akdinde Mal Teslim Edildikten Sonra Ortaya Çıkan Anlaşmazlıkta Yeminleşme (Tehâlûf) Hükümü ¹³⁷	Farklı	67	Şufa Hakkının Düşmesi: Beyan ve Delil Çelişkisi ¹³⁸	Rivayet
27	Tekabbül Şirketi ¹³⁹	Farklı	68	Hâkim Hükümlerinin Bağlayıcılığı: Nikâh Feshi Örneği ¹⁴⁰	Rivayet
28	İdrardan Sonra Gelen Meni ¹⁴¹	Aynı	69	Hâkim Kararlarında Kura ve Kıyafet İlminin Geçerliliği ¹⁴²	Farklı
29	Teyemmüm ve Suyun Mevcudiyeti Durumunda Namazın Geçerliliği ¹⁴³	Rivayet	70	Şahit ve Yemin Esasına Dayalı Hükümün Geçerliliği ¹⁴⁴	Rivayet
30	İmamın Abdesti Bozulduğunda ve Cemaate Yanlışlıkla Uyulduğunda Namazın Geçerliliği ¹⁴⁵	Farklı	71	Şahitlikte Menfaat İlişkisi ve Geçerlilik Şartları ¹⁴⁶	Rivayet
31	Çocukluk Çağında Yapılan Nikâh Akdinin Geçerliliği ¹⁴⁷	Farklı	72	Havale Borcunda Alacaklının Rücu Hakkı ¹⁴⁸	Rivayet
32	İhramlı Bir Grup İnsanın Av Hayvanını Öldürme Konusunda Ortak Hareket Etmelerinde Kefaretin Durumu ¹⁴⁹	Rivayet	73	Havale, İbra ve Kölenin Azatlığı ¹⁵⁰	Rivayet

¹³³ Ebû Bekr Muhammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed Alâuddin es-Semerḳandî, *Mizânu'l-üşûl fi netâ'ici'l-ukûl*, nşr. Muhammed Zekî Abdilberr (Kaṭar., y.y., 1404/1984), 198-200; Taḳiyyüddin es-Sübbkî, *el-İbhâc*, 3/259.

¹³⁴ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/77.

¹³⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fetḥu'l-kadir*, 8/4.

¹³⁶ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/88.

¹³⁷ İbn Mâze, *el-Muḥîṭu'l-Burhânî*, 6/442.

¹³⁸ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/111.

¹³⁹ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed Ebü'l-Leys es-Semerḳandî, *Muhtelifu'r-rivâye*, thk. Abdurrahmân b. Mübarek Ferec (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 3/1370-1371. Ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 11/152; Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik*, 3/321-322; Aynî, *el-Binâye*, 7/404-408.

¹⁴⁰ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/161.

¹⁴¹ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 1/44.

¹⁴² Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/165.

¹⁴³ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 1/59.

¹⁴⁴ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/167.

¹⁴⁵ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 1/101-102.

¹⁴⁶ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/204.

¹⁴⁷ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 1/161.

¹⁴⁸ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/351.

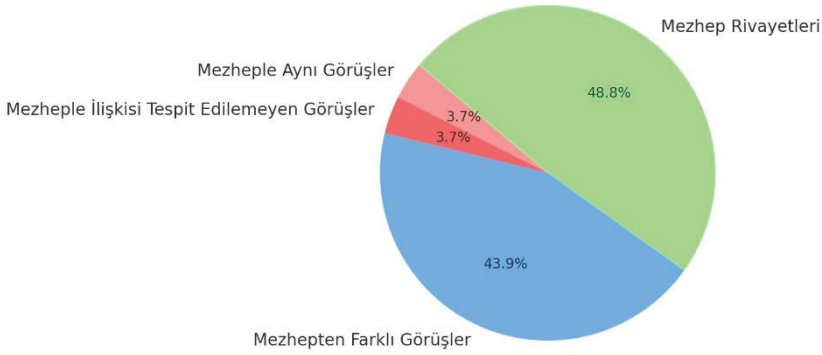
¹⁴⁹ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 1/174.

¹⁵⁰ Nâṭıfî, *el-Ecnâs*, 2/356.

33	Adakta Bulunmanın Hükümü ¹⁵¹	Rivayet	74	Hayvanlarda Göz Kaybının Tazmini ¹⁵²	Rivayet
34	İhramlı Kişinin Satış Akdi ve Kusurlu Malın Hükümü ¹⁵³	Rivayet	75	Hamr Dışındaki Bâzık ve Münassaf Türü İçkilerin Hükümü ¹⁵⁴	Farklı
35	Nikâh Akdinde Kullanılan Lafızların Geçerliliği ¹⁵⁵	Rivayet	76	Besmelesiz Kesimin Hükümü ¹⁵⁶	Farklı
36	Red Lafzının Nikâh İfade Etmesi ¹⁵⁷	Farklı	77	Lukata (Bulutlu Mal) Konusunda Mülkiyet Tartışmaları ¹⁵⁸	Farklı
37	Boşanmanın Şarta Bağlanması ¹⁵⁹	Farklı	78	Azat Edilen Kölenin Mirastan Pay Almasının Hükümü ¹⁶⁰	Farklı
38	Köle Azat Edilmesinde Mali Yükümlülük ¹⁶¹	Farklı	70	Fâsik Bir Fakihden Fetva Almanın Hükümü ¹⁶²	Farklı
39	Kazâ Namazlarında Tertip Yükümlülüğü ¹⁶³	Farklı	80	Gasp Edilmiş Mekânda ve Gasp Edilmiş Elbise ile Namaz Kılmanın Hükümü ¹⁶⁴	Farklı
40	İmamla Birlikte Sehv Secdesi ¹⁶⁵	Farklı	81	Ümmü'l-Veledin Satışı ¹⁶⁶	Farklı
41	Kible Yönünde Uygun Olmayan Yerlere Karşı Namaz Kılmanın Hükümü ¹⁶⁷	Farklı	82	Eşek Etinin ve Sütünün Hükümü ¹⁶⁸	Farklı

Tablo 1: Bişr b. Giyâs el-Merîsî'nin Diğer Görüşleri

¹⁵¹ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/177.¹⁵² Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 2/412.¹⁵³ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/185.¹⁵⁴ Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 24/4; Alâuddîn es-Semerḳandî, *Tulḥetü'l-fukahâ*, 3/327; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 5/112-118; Ferğânî, *Fetavâ Kâdîhân*, 3/115-121; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 12/362.¹⁵⁵ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/200.¹⁵⁶ İbn 'Emîrî'l-Hâc, *et-Taḳrîr ve't-taḥbîr*, 3/321.¹⁵⁷ Nâṭfî, *el-Ecnâs*, 1/201; İbn Mâze, *el-Muḥîṭü'l-Burhânî*, 3/7; Zeyla'î, *Tebyînu'l-ḥaḳâik*, 2/98.¹⁵⁸ İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 5/161-171; Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. Muḥammed Mekki l-Hânefî el-Hamevî, *Ġamzû 'uyûnî'l-basâir fî şerḥi'l-Eşbâḥ ve'n-nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/208-212.¹⁵⁹ Zeyla'î, *Tebyînu'l-ḥaḳâik*, 2/233; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 4/119-120; Abdurrahmân b. Muḥammed b. Süleymân Şeyḫîzâde Dâmâd Efendî, *Mecma'u'l-enḥur fî Şerḥi Mülteka'l-ebḥur* (Beyrut: Dâru 'İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/416-417.¹⁶⁰ Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 11/7.¹⁶¹ Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 7/104.¹⁶² Zeyla'î, *Tebyînu'l-ḥaḳâik*, 4/176; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 9/8.¹⁶³ Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 1/154; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 1/135; Zeyla'î, *Tebyînu'l-ḥaḳâik*, 1/187; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 2/588.¹⁶⁴ Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 1/206; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 1/116; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 2/460.¹⁶⁵ Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 1/168.¹⁶⁶ Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 7/149; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 4/129; Zeyla'î, *Tebyînu'l-ḥaḳâik*, 3/101; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 6/93; Abdulazîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/341; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 5/31; el-Hamevî, *Ġamzû 'uyûnî'l-basâir*, 3/299.¹⁶⁷ Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 1/206; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 1/116.¹⁶⁸ Suğdı, *en-Nuteḳ*, 1/231; Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, 11/232; Kâsânî, *Bedâ'î u's-šanâ'î*, 5/37; Bâbertî, *el-Binâye*, 9/501; Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 11/589.

Tablo 2: Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin Görüşlerinin Dağılımı

Bişr'in görüşlerinin yaklaşık yarısı (%48,8) mezhep rivayetleri niteliğinde olup, Hanefî mezhebinin içtihat mirasıyla doğrudan bir bağ taşıdığını göstermektedir. Buna karşın, görüşlerinin önemli bir kısmı (%43,9) Hanefî mezhebinin genel çizgisinden ayrılmaktadır. Mezheple aynı olan (%3,7) veya mezheple ilişkisi tespit edilemeyen (%3,7) az sayıda görüş ise onun özgün tutumunun istisnâ olmadığını, sistematik bir yaklaşıma dayandığını ortaya koymaktadır.

Bu istatistikî dağılım, Bişr'in yalnızca muhalif yönüyle değil, mezhep içi geleneğe katkı sağlayan rivayetleriyle de öne çıktığını göstermektedir. Dolayısıyla Bişr, klasik Hanefî içtihat sistemine eleştirel bir perspektiften yaklaşan; ancak mezheple bağlarını bütünüyle koparmayan, bağımsız ve etkili bir fakih olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Bişr'in fıkıh ve içtihat anlayışı, klasik fıkıh metodolojisi ve Hanefî mezhebi içerisindeki genel kabullerle kıyaslandığında dikkat çekici farklılıklar içermektedir. Onun fıkıh usulünde nassların zahirî anlamını merkeze alan bir yaklaşım benimsediği, haber-i vâhid ve ihtiyat gibi unsurlara mesafeli durduğu görülmektedir. Çıplak kimsenin namazı, süt hısımlığı ve sıhriyet yoluyla evlenme engeli gibi konularda nassların

lafzî anlamına bağlı kalarak Hanefîlerin haber-i vâhid ve fikhî kaidelerle getirdiği genişletici yorumları reddetmiştir.

Bîşr, kıyasın ancak kat'î delillere dayanarak yapılması gerektiğini savunmuş, içtihadî yollarla tespit edilen illetleri yeterli görmemiş ve böylece kıyasın alanını ciddi anlamda daraltmıştır. Bu tutumu, Hanefî ve diğer fakihlerin kıyas anlayışıyla zıt bir duruş sergilemesine neden olmuş, sahâbenin kıyas pratiğini referans alan eleştiriler onun metodolojisinin pratik uygulanabilirlikten uzaklaştığını göstermektedir.

İçtihat hata meselesine dair görüşlerinde her meselede tek bir hakikat olduğu ve bir müçtehidin mutlaka doğruya ulaşması gerektiği anlayışına dayandığı görülmektedir. Hanefî fakihleri ve Gazzâlî gibi âlimler hata eden müçtehidin mazur olduğunu savunurken, Bîşr içtihadî hatanın sorumluluk doğurduğunu ve hatalı müçtehidin cezalandırılması gerektiğini ileri sürmüştür. Onun bu mutlakiyetçi anlayışı, hukuk metodolojisinde esneklikten uzaklaşmasına ve Mu'tezilî çizgide daha katı bir yorum benimsemesine neden olmuştur.

Bîşr, Hanefî mezhebi ile bazı meselelerde aynı görüşleri paylaşmış olsa da genel anlamda farklı bir içtihat anlayışı benimsemiştir. Haber-i vâhid, kıyas ve ihtiyat ilkelerine yaklaşımı, Hanefî metodolojisi ile temel farklılıklar taşımaktadır. Hanefî usulcileri esneklik ve pratik uygulanabilirlik odaklı bir metodoloji izlerken, Bîşr lafzî bağlılık ve kesinlik temelli bir yaklaşım benimsemiştir. Onun fıkıh anlayışı klasik ekollerden farklı bir bakış sunması nedeniyle önemlidir. İctihat hatasına dair mutlakiyetçi tutumu, fıkıh disiplininin esnek yapısına ters düşmekle birlikte, hukuk usulünde lafız merkezli yaklaşımı savunanlar için dikkate değer bir perspektif sunmaktadır. Kıyasa getirdiği sınırlar ve haber-i vâhid konusundaki eleştirileri, metodolojik bir tartışma zemini oluşturmuştur.

Bîşr'in rivayet ettiği 40 görüş ve Hanefî mezhebinden farklı olan 36 içtihadî görüşü göz önünde bulundurulduğunda, onun sadece kendi içtihatlarını değil, Hanefî mezhebinin fikhî düşüncesini de sonraki nesillere aktaran bir köprü işlevi gördüğü söylenebilir. Onun, Hanefî mezhebinde şekillenen görüşlerin rivayet yoluyla intikalinde önemli bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Rivayet edilen konuların Hanefî fıkıh doktrini açısından

dan yorumlanması ve sonraki fakihlere ulaştırılması noktasında Bısr'ın aktarımları dikkate değerdir.

Bısr el-Merîsî'nin içtihat anlayışı, kesinlik arayışı, lafzî bağlılık ve mutlak doğru kabulü üzerine bina edilmiş olup Hanefî geleneğindeki esnek ve uygulamacı yaklaşımdan belirgin biçimde ayrılmaktadır. Ancak bu tutum, içtihadın gelişimini sınırlandırma potansiyeli taşıdığından, hukuki açıdan uygulanabilirliği tartışmaya açık bir konu olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Abdulazîz el-Buḥârî, Aḥmed b. Muḥammed Alâeddîn el-Ḥanefî. *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Abdullâh b. Ḥamza, Mansûr-Billâh b. Süleymân el-Ḥasenî ez-Zeydî. *Safvetü'l-ihtiyâr fî usûli'l-fıkḥ*. Sa'dah: Merkezu Ehl-i Beyt li'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 2002.
- Abdulvâhid er-Rûyânî, Ebû'l-Meḥâsin Fahrulislâm Abdulvâhid b. İsmâ'il b. Aḥmed eṭ-Ṭaberî. *Baḥru'l-meḏheb*. nşr. Ṭarîk Fethî es-Seyyid. 16 Cilt. b.y.: y.y., 2009.
- Abdurrezzâk es-Şan'ânî, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm. *el-Muşannef*. nşr. Heyet. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2015.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî. *el-Mesâ'il*. nşr. Zuheyr el-Şâviş. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1401/1981.
- Alâuddîn es-Semerḳandî, Ebû Bekr Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed. *Tuhfetü'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Alâuddîn es-Semerḳandî, Ebû Bekr Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed. *Mizânu'l-usûl fî netâ'ici'l-'uḳûl*. nşr. Muḥammed Zekî Abdilberr. Kaçar:, y.y., 1404/1984.
- Almevî, Abdulbâsıt b. Mûsâ b. Muḥammed b. İsmâ'il eş-Şâfi'î. *el-İkdu't-telîd fihtisârî'd-durru'n-naḍid/el-Mu'îd fî 'edebl-müfid ve'l-müstefid*. nşr. Mervân el-Aṭiyye. b.y.: Mektebetü's-Şekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2004.
- Âlu Teymiyye, Mecdüddîn Abdisselâm İbn Teymiyye, Abdulḥalîm İbn Teymiyye, Aḥmed İbn Teymiye. *el-Müsevvede fî 'usûli'l-fıkḥ*. nşr. Muḥammed Muḥyiddîn Abdulḥamîd. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

- Âmidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî Alî Seyyiduddîn es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî usûli'l-aḥkâm*. 5 Cilt. nşr. Abdurrezzâk Afîfî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Aybakan, Bilal. *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Ayengin, Tevhit. "Rükün". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/286-287. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Aynî, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn. *el-Binâye şerḥu'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Bâbertî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd. *el-İnâye fî şerḥi'l-Hidâye*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/1-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Buḥârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl. *et-Târîḫü'l-evsaf*. nşr. Maḥmûd İbrahim Zâyed. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1397/1977.
- Ceşşâs, Ebû Bekr Aḥmed b. Alî er-Râzî. *Şerḥu muḥtaşari't-Taḥâvî*. nşr. 'İsmetullâh 'Inâyetullah Muhammed vd. Beyrut: Dâru'l-Beşâ'ir, 1431/2010.
- Ceşşâs, Ebû Bekr Aḥmed b. Alî er-Râzî. *Âḥkâmu'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Şâdiḳ el-Kamḥâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1405/1984.
- Ceşşâs, Ebû Bekr Aḥmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vezâretü'l-Evḳâfî'l-Kuveytiyye, 1414/1994.
- Dârimî, Ebû Sa'îd 'Osmân b. Sa'îd es-Sicistânî. *Naḳḍu'l-İmâm Ebî Sa'îd 'Osmân b. Sa'îd ale'l-Merîsî el-Cehmî*. nşr. Ebû Âsım eş-Şevvâmî. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1433/2012.
- Ebû Ya'la el-Ferrâ', Muhammed b. el-Huseyn. *el-'Udde fî usûli'l-fikh*. nşr. Aḥmed b. Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. 5 Cilt. b.y.: y.y., 1410/1990.
- Ebû'l-Huseyn el-Baṣrî, Muhammed b. Alî eṭ-Ṭayyib el-Mu'tezilî. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. nşr. Ḥalîl el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1982.
- Ebû'l-Leys es-Semerḳandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Muḥtelifu'r-rivâye*. thk. Abdurrahmân b. Mübarek Ferec. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005.
- Ebû'l-Leys es-Semerḳandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *'Uyûnu'l-mesâ'il*. nşr. Şalâhaddîn en-Nâhî. Bağdâd: y.y., 1386/1966.
- Ebyârî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâ'îl el-Bulkânî. *et-Taḥkîḳ ve'l-beyân fî Şerḥi'l-*

- Burhân fî usûli'l-fîkh*. nşr. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâ'irî. 4 Cilt. Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 1434/2013.
- Emîr Bâdişâh, Muḥammed Emîn b. Maḥmûd el-Ḥuseynî el-Buḥârî el-Mekkî. *Teyşîru't-tahrîr*. Beyrût: y.y., 1403-1417/1983-1996.
- Ençakar, Orhan. *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Erdem, Suat. "İslâm Hukukuna Göre Tahlîl Nikâhı". *EKEV Akademi Dergisi* 17/56 (Yaz 2013), 23-38.
- Fahruddîn er-Râzî, Ebû Abdullâh Muḥammed b. 'Omer et-Teymî. *el-Maḥşûl*. nşr. Tâhâ Câbir Feyyâd el-'Ulvânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ferğânî, Ḥasen b. Mansûr el-Üzcendî. *Fetavâ Kâdîhân*. b.y.: y.y., ts.
- Gazzâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed. *Şifâ'u'l-ğalîl fî beyânî's-şebeh ve'l-muḥîl ve mesâlikî't-ta'lîl*. nşr. Ḥamd el-Kubeyşî. Bağdâd: y.y., 1390/1971.
- Gazzâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed. *el-Mustaşfâ*. nşr. Muḥammed Abdusselâm Abduşşâfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Hacvî, Muḥammed b. Hasan b. Arabî es-Seâlibî el-Filâlî. *el-Fikrû's-sâmî fî târîhî'l-fîkhî'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Ḥaddâdî, Ebû Bekr b. Alî b. Muḥammed el-Yemenî el-Ḥanefî. *el-Cevheretü'n-neyyira alâ Muḥtaşarî'l-Kudûrî*. b.y.: el-Maṭba'atü'l-Ḥayriyye, 1322/1904.
- Ḥamevî, Ebû'l-Abbâs Aḥmed b. Muḥammed Mekkî l-Ḥanefî. *Ġamzû 'uyûnî'l-basâîr fî şerḥi'l-Eşbâḥ ve'n-nezâîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Hâşimî, Ebû Alî Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Mûsâ eş-Şerîf el-Bağdâdî. *el-İrşâd ilâ sebîli'r-reşâd*. nşr. Abdullâh b. Abdulmuḥsin et-Türkî. b.y.: y.y., 1419/1998.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. Alî. *el-Müttefik ve'l-müteferrik*. nşr. Muḥammed Sâdık Âydın el-Hâmidî. Dimeşk: Dâru'l-Kâdirî, 1417/1997.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. Alî. *el-İhticâc bi's-Şâfi'î*. nşr. Ḥalîl İbrâhîm Mullâ Ḥâtîr. 16 Cilt. Haripur: el-Mektebetü'l-Eşeriyye, ts.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. Alî. *Târîḫü Medîneti's-selâm*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. Beyrut: y.y., 1422/2001.

- Hañîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Añmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Hañîb eş-Şirbînî, Şemseddîn Muñammed b. Añmed eş-Şâfi'î. *Muğnî'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzî'l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alî b. Muñammed. *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*. nşr. Muñammed Alî Şâhîn. Beyrût: y.y., 1415/1994.
- Heyet. "Setr-i Avret". *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. ed. İbrahim Kâfi Dönmez vd. İstanbul: İFAV Yayınları, 2006.
- Hindî, Ebû Abdullâh Muñammed b. Abdurrahîm el-Urmevî. *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*. nşr. Şâlih b. Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Sevîh. Mekke: y.y., 1416/1996.
- Hoyladı, Adnan. *Haneî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- İbn Âbidîn, Muñammed Emîn b. 'Omer b. Abdilazîz el-Huseynî ed-Dimeşķî. *Reddu'l-muhtâr alâ d-Dürri'l-muhtâr*. Beyrût: y.y., 1412/1992.
- İbn Akîl, Ebû'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muñammed el-Bağdâdî. *el-Vâdîh fî usûli'l-fikih*. nşr. Abdullâh b. Abdulmuñsin et-Türkî. 5 Cilt. Beyrût: y.y., 1420/1999.
- İbn Bañî, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdulmelik. *Şerhu Şâhihi'l-Buhârî*. nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî. *el-Muñannef*. nşr. Muñammed Avvâme. 21 Cilt. by.: Dâru'l-Kıble, ts.
- İbn Ebî'l-Avvâm, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muñammed es-Sa'dî. *Fedâ'ilu Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuh*. nşr. Lañfurrahmân el-Behrâ'icî. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010.
- İbn Ebî'l-İzz, Muñammed b. Alâiddîn Alî ed-Dimeşķî. *et-Tenbih alâ müşkilâtı'l-Hidâye*. nşr. Abdulhakîm b. Muñammed Şâkir - Enver Şâlih Ebû Zeyd. b.y.: y.y., 1424/2003.
- İbn Emîri'l-Hâc, Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muñammed b. Muñammed. *et-Taķrîr ve't-tahbîr alâ Tahrîri'l-Kemâl b. Hümmâm*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbn Hacer el-Asķalânî, Ebû'l-Fađl Añmed b. Alî. *Tevâlî't-te'sîs li me'âlî Muñammed b. İdrîs*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. nşr. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1318/1900.
- İbn Hâzm, Ebû Muḥammed Alî b. Aḥmed el-Endelusî. *el-Muḥallâ bi'l-Âsâr*. nşr. Abdulğaffâr Süleyman el-Bundârî. 12 Cilt. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2002.
- İbn Kudâme el-Maḳdisî, Ebû Muḥammed Abdullâh b. Aḥmed b. Muḥammed el-Cemâ'ilî. *el-Muğnî*. nşr. Abdullâh et-Türkî - Abdulfettâh Muḥammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyad: Âlemu'l-Kütüb, 1417/1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. nşr. Heyet. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2015.
- İbn Mâze, Ebû'l-Me'âlî Maḥmûd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Hanefî. *el-Muḥîṭü'l-Burhânî fî'l-fikḥi'n-Nu'mânî*. nşr. Abdülkerîm Sâmî el-Cundî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muḥammed el-Mısrî. *el-Baḥru'r-râîḳ şerḥu Kenzî'd-daḳâiḳ ve minḥatü'l-hâliḳ ve tekmiletü't-tûrî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebû'l-Velîd Muḥammed b. Aḥmed b. Rüşd el-Ḳurṭubî. *el-Beyân ve't-taḥşîl ve's-şerḥ ve't-Tevcîh ve't-ta'lîl li'mesâilî'l-müstefrace*. nşr. Muḥammed Ḥaccî vd. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muḥammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Ṭabaḳât*. nşr. Alî Muḥammed 'Omer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muḥammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ - Mütemmimu's-şahâbe - et-Ṭabaḳâtü'l-hâmise*. 2 Cilt. nşr. Muḥammed b. Şâmil es-Sulemî. Tâif: Mektebetü's-Şiddîḳ, 1414/1993.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Taḳiyyuddîn Aḥmed b. Abdilḥalîm el-Ḥarrânî. *et-Tis'iniyye*. nşr. Muḥammed b. İbrâhîm el-Aclân. 3 Cilt. Riyâd: y.y., 1420/1999.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muḥammed b. Abdulvaḥîd b. Abdilḥamîd es-Sivâsî. *Fethu'l-ḳadîr*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muḥammed b. İşḥâḳ b. Muḥammed el-Verrâḳ el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramaḍân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İsbehânî, Ebû's-Şenâ Maḥmûd b. Abdurrahmân Ebû's-Şenâ. *Beyânü'l-muḥtaşar*

- şerhu Muhtaşar İbni'l-Hâcib*. nşr. Muḥammed Maẓhar Beḳâ. b.y.: Dâru'l-Medenî, 1406/1986.
- Ḳâḍî Abdulvehhâb, Ebû Muḥammed Abdulvehhâb b. Alî. *'Uyûnu'l-mesâ'il*. nşr. Alî Muḥammed İbrâhîm Bûrvîbe. Beyrut: y.y., 1430/2009.
- Ḳâḍî Abdulvehhâb, Ebû Muḥammed Abdulvehhâb b. Alî. *el-Ma'ûne alâ mezhebi 'âlimi'l-Medîne*. nşr. Ḥamîş Abdulḥak. 3 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-Muṣṭafâ, 1415/1995.
- Ḳarâfî, Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. İdrîs. *ez-Zâhire*. nşr. Muḥammed Ḥaccî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Ḳarâfî, Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. İdrîs. *Nefâ'isu'l-uşûl fî şerhi'l-Maḥşûl*. nşr. Âdil Aḥmed Abdulmevcûdi - Alî Muḥammed Muavviḍ. b.y.: y.y., 1416/1995.
- Ḳarâfî, Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. İdrîs. *Şerhu Tenkîhi'l-fuṣûl*. nşr. Ṭâhâ Abdurraûf Sa'd. b.y.: Şirketü't-Ṭibâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Mütteḥide, 1393/1973.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Aḥmed el-Ḥanefî. *Bedâ'iu's-šanâ'i fî tertîbi's-şerâ'i*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kâtib Çelebi, Muṣṭafâ b. Abdullâh Ḥacî Ḥalîfe. *Keşfu'z-ẓunûn an esâmî'l-kütübi'l-funûn*. 6 Cilt. Bağdad: Mektebetü'l-Muṣennâ, 1941.
- Kefevî, Muḥammed b. Süleyman. *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fuḳahâ'i mezhebi n-Nu'mânî'l-muhtâr*. thk. Saffet Köse vd. 4 Cilt. İstanbul: İrşâd Kitabevi, 1438/2017.
- Kelvezânî, Ebü'l-Ḥatṭâb Maḥfûz b. Aḥmed b. el-Ḥasan el-Ḥanbelî. *et-Temhîd fî usûli'l-fıkḥ*. nşr. Müfid Muḥammed Ebû Amşe - Muḥammed b. Alî b. İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1406/1985.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 99-109.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ḳudûrî, Ebü'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Ebî Bekr Muḥammed b. Aḥmed. *Muhtaşaru'l-Ḳudûri fî'l-fıkḥi'l-Ḥanefî*. nşr. Kâmil Muḥammed Muḥammed 'Uveyḍa. b.y.: y.y., 1418/1997.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 17. Basım, 2014.

- Ḳureşî, Ebû Muḥammed Abdulkâdir b. Muḥammed. *el-Cevâhiru'l-muḍiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Karaçi: Mîr Muḥammed Kütübḥâne, ts.
- Lâlekâ'î, Ebü'l-Ḳâsım Hibetullâh b. el-Ḥasan b. Manşûr eṭ-Ṭaberî er-Râzî. *Şerhu 'Usûli 'i'tikâdi 'ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. nşr. Aḥmed b. Sa'd b. Ḥamdân el-Ġâmidî. 9 Cilt. Riyâd: Dâru Ṭaybe, 1423/2003.
- Mâverdî, Ebü'l-Ḥasen Alî b. Muḥammed el-Baṣrî. *el-Ḥâvî'l-kebir fî fıkhi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfi'i*. nşr. Alî Muḥammed Mes'ûd - Âdil Aḥmed Abdulmevcûd. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Merdâvî, Ebü'l-Ḥasen Alâuddîn Alî b. Süleymân ed-Dimeşkî el-Ḥanbelî. *et-Taḥbîr şerhu't-Taḥrîr*. nşr. Abdurrahmân el-Cebrîn - İvaḍ el-Ḳarnî - Aḥmed es-Serrâḥ. 8 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000.
- Müslim, Ebü'l-Ḥasen Müslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nisâbü'rî. *el-Müsnedü's-şâhihu'l-muḥtaşar bi nakli'l-adl anil-adl ilâ Resûlillâh*. nşr. Heyet. 7 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014.
- Nâṭifi, Ebü'l-Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. 'Omer. *el-Ecnâs fî furû'i'l-fıkhi'l-İslâm*. Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1417/2016.
- Nemerî, Ebü 'Omer Yûsuf b. Abdullâh b. Muḥammed b. Abdilberr. *el-İstizkâr*. nşr. Sâlim Muḥammed Atâ - Muḥammed Alî Mu'avvid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Okumuş, Fatih. "Setr-i Avret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/576. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özdemir, Esra. "İslâm'da Süt Akralığı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *İlahiyat* 2 (2019), 15-32.
- Ruhûnî, Ebû Zekerîyyâ Yaḥyâ b. Mûsâ. *Tuḥfetü'l-me'sûl fî şerhi Muḥtaşari Müntehâ's-sûl*. nşr. el-Hâdî b. el-Ḥuseyn - Yûsuf el-Aḥḍar. Dubai: Dâru'l-Buḥûs, 1422/2002.
- Şadru's-Şerî'a, 'Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâci's-Şerî'a 'Omer b. es-Şadri's-Şerî'a b. Maḥmûd el-Maḥbûbî el-Buḥârî. *et-Tavḍîḥ fî ḥall ğavâmiḍi't-Tenkiḥ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Şafedî, Şalâhuddîn Ḥalîl b. Aybek b. Abdullâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. nşr. Aḥmed el-Arnâ'ût - Türkî Muşţafâ. 29 Cilt. Beyrût: y.y., 1420/2000.

- Şaymerî, Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Alî b. Muḥammed b. Ca'fer el-Haneî. *Aḥbâru Ebî Hanîfe ve 'aşhâbuhu*. Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1405/1985.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muẓaffer Mansûr b. Muḥammed el-Mervezî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. nşr. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbâs. Riyad: Dâru'l-Vaṭan, 1418/1997.
- Seraḥsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme. *el-Mebsût*. nşr. Halîl Muḥyiddîn el-Meyyis. 30 Cilt. Beyrût: y.y., 1414/1993.
- Sıġnâkî, Huseyn b. Alî b. Huccâc b. Alî Husameddîn. *el-Kâfî şerhu'l-Pezdevî*. nşr. Fahrüddîn Seyyid Muḥammed Kânit. b.y.: y.y., 1422/2001.
- Sirâcu'l-Urmevî, Maḥmûd b. Ebî Bekr. *et-Taḥşîl mine'l-Maḥsûl*. nşr. Abdulḥamîd Alî Ebû Zunejd. 2 Cilt. Beyrût: y.y., 1408/1988.
- Suġdî, Ebü'l-Ḥasan Alî b. el-Huseyn b. Muḥammed el-Haneî. *en-Nutef fî'l-fetvâ*. nşr. Şalâhüddîn en-Nâhî. Ammân/Beyrût: Dâru'l-Furḡân/Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- Sübkî, Ebü'l-Ḥasen Alî b. Abdulkâfî b. Ali b. Temmâm b. Ḥamid Taḳiyyüddîn. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Şâfi'î, Ebû Abdullâh Muḥammed b. İdrîs. *el-Ümm*. nşr. Rifat Fevzî Abdulmuṭṭalib. 11 Cilt. b.y.: Dâru'l-Vefâ, el-Mansûre 1422/2001.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muḥammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. nşr. Muḥammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1404/1983.
- Şeyhîzâde, Abdurrahmân b. Muḥammed b. Süleymân Dâmâd Efendî. *Mecma'u'l-enhur fî Şerhi Mülteka'l-ebhur*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâşî'l-Arabî, ts.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî. *et-Tabîra fî usûli'l-fikḥ*. nşr. Muḥammed Ḥasan Heytû. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403/1982.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî. *el-Lüma' fî usûli'l-fikḥ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî. *Ṭabaḡâtü'l-fuḡahâ*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râ'idî'l-Arabî, 1390/1970.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*. nşr. Abdullâh b. Abdilmuḥsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Dâru Hicr, 1422/ 2001.
- Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Mısrî. *Muḥtaşaru ihtilâfî'l-'ulemâ*. nşr. Abdullâh Neẓîr Aḥmed. 5 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Ṭahtâvî, Aḥmed b. Muḥammed b. İsmâ'îl ed-Dûkâtî. *Hâşiyetü't-Ṭahtâvî alâ*

- Merâkî'l-felâh*. nşr. Muḥammed Abdulazîz el-Hâlidî. Beyrût: y.y., 1418/1997.
- Tûfî, Ebü'r-Rebi' Süleymân b. Abdulkavî b. el-Kerîm es-Şarsârî. *Şerhu Muḥtasari'r-Ravda*. nşr. Abdullâh b. Abdulmuḥsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- Tûnisî, Muḥammed et-Tâhir b. Muḥammed b. Muḥammed et-Tâhir. *Hâşiyetü't-tavzîh ve't-taṣṣih li-müşkilâti Kitâbi't-Tenkih alâ şerhi Tenkihî'l-fuşûl fi'l-uşûl li-Şihâbiddîn el-Ḳarâfî*. Tunus: en-Nehda Nehcü'l-Cezîre, 1341/1922.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân b. Ḳây mâz. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 1427/2006.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân b. Ḳây mâz. *el-Arş*. nşr. Muḥammed b. Ḥalîfe b. Alî et-Temîmî. Medîne: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Zemaḥşerî, Ebü'l-Ḳâsım Maḥmûd b. Amr. *el-Keşşâf an ḥaḳâikü ğavâmiḍi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1986.
- Zeylâî, 'Osmân b. Alî b. Meḥcen el-Bârîî Faḥruddîn el-Ḥanefî. *Tebyînu'l-ḥaḳâik şerhu Kenzi'd-daḳâik ve Hâşiyeti's-Şelebî*. Kâhire: el-Maṭba'atü'l-Kubre'l-Emîriyye, 1313/1895.
- Zuḥaylî, Vehbe. *Fikhu'l-İslâmi ve edilletüh*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1405/1985.